کێشەی ئەرمەن لە ڕۆژنامەی نیویۆرك تایمزی ئەمریکی ١٨٩٨-١٨٧٧

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی

هۆشمەند علی محمود [١] سامان حسین ئەحمەد [٢]

[١] بەشی مێژوو،فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، هەرێمی کردستان- عراق
[٢] بەشی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەت، زانکۆی سلیمانی، هەرێمی کردستان- عراق

پوختە

ئەم توێژینەوە تەرخانکراوە بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی ئەرمەن لەرۆژنامەی نیۆرك تایمزی ئەمریکی لەنێوان ساڵانی (١٨٧٧-١٨٩٨)دا ، چۆنیەتی کارکردنی ئەو رۆژنامەیە لە سەر ئەو پرسە لەو مەودا مێژووییەدا .بەگشتی توێژینەوەکە لە پێنج تەوەرە پێکهاتووە، تەوەری یەکەم کورتەیەك دەربارەی ئەرمەن بە شێوەیەکی گشتی باس کراوە. تەوەری دووەم تەرخانکراوە بۆ کێشەی ئەرمەن لە رۆژنامەی نیۆرک تایمزدا لەماوەی شەڕی روسیا-عوسمانی (١٨٧٧-١٨٧٨) ، تەوەری سێیەمیش تایبەتە بە رووداوەکانی کێشەی ئەرمەن دوای ئەو شەڕە لە رۆژنامەی نیۆرک تایمزدا.سەبارەت بە تەوەرەی چوارەم تایبەتە بە باس وخواسی ئەو کێشەیە لەماوەی نزیك بوونەوەی کوردو تورك تا رووداوەکانی ساڵی ١٨٩٥. لە تەوەری پێنجەم و کۆتاییشدا کێشەی ئەرمەن و رووداوەکانی نێوان ساڵانی (١٨٩٥-١٨٩٨)خراونەتە بەر باس ولێکۆڵینەوە و هەریەکە لە رووداوەکانی کێشەکە، ریفۆرمی دووەم، هەڵوێستی نیۆرك تایمز بەرامبەر زلهێزەکان و هەڵوێستی بەرامبەر بە کورد بەجیا باسیان لێوەکراوە.

کلیلە وشە کێشەی ئەرمەن ،کورد ،دەوڵەتی عوسمانی ،نیۆرك تایمز، ئەمریکا

١. پێشەکی

کێشەی ئەرمەن وەك یەکێک لە بابەتە هەستیار و گرنگەکانی چارەگی کۆتایی سەدەی نۆزدە، یەکێک بووە لەو پرسانەی رۆژهەڵات و چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی، کە لەلایەن زلهێزەکانەوە بایەخێکی زۆری پێدراوەو هەریەکەیان لە گۆشەنیگای بەرژەوەندییەکانییەوە گرنگی بەم پرسە داوەو کاری لەسەر کردووە. لەم سۆنگەیەشەوە بڵاوکراوەو رۆژنامەگەری ئەوروپایی و رۆژئاوایی سەرنجیان خستۆتە سەرو بابەت و هەواڵیان لەبارەیەوە بڵاوکردۆتەوە. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش، کە لەو ماوەیەدا تادەهات وەک زلهێزێک بەرژەوەندییەکانی زیاتر لە ناوچەکە فراوان دەبوون، هاوکات لە گۆشەنیگایەکی ئاینییەوە زۆر بایەخی بەم پرسە داوە. هەر لەو پێناوەشدا رۆژنامەی نیویۆرك تایمزی ئەمریکی (The New York Times) ، کە لەوکاتەدا بەناوبانگترین رۆژنامەی ئەمریکی بووە زۆر گرنگی بەو کێشەیە داوەو بە دەیان بابەتی لە ژمارەکانیداو. لە سەر رەهەندە جیاجیاکانی بڵاوکردۆتەوە[١]، بەڵام تا ئێستا زۆر بەکەمی ئەم بابەتە لە ناوەندە ئەکادیمییە کوردییەکاندا بایەخی پێدراوە. بۆیە ئەم توێژینەوەیەمان تەرخانکردوە بۆ کێشەی ئەرمەن لەرۆژنامەی نیویۆرك تایمزی ئەمریکی لەنێوان ١٨٧٧-١٨٩٨دا، هەڵبژاردنی ئەو ماوەیەش لە بەر ئەوەیە کە ئەمە قۆناغی یەکەمی ئەو کێشەیەیە وتایبەتمەندی خۆی هەیە لەلایەک و لەلایەکی تریشەوە لەبەر ئەوەی ئەگەر هەموو قۆناغەکان بەیەکەوە وەربگیرێت ئەوا لەبەر زۆری بابەتەکان لە توێژینەوەیەکی لەمجۆردا جێگای نابێتەوە.

ئامانج لەم توێژینەوەیەدا خستنەرووی کێشەی ئەرمەنە بەپێی سەرنج و روانگەی رۆژنامەی نیۆیۆرك تایمز، هەروەها مەبەست ئەوەیە کە تیشکێکی زانستی بخرێتە سەر

گۆڤاری زانکۆی کۆیە بۆ زانستە مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتییەکان
بەرگی ١، ژمارە ١ (٢٠١٨)
بەرواری وەرگرتن في ٢٣ كانونی دووەم ٢٠١٨؛ پەسەندکرا لە بەرواری ١٦ تەموزی ٢٠١٨ پەڕەی توێژینەوەی ڕێکخراو: لە بەرواری ١٣ ئابی ٢٠١٨ بڵاوکراوەتەوە
ئیمەیلی توێژەر : Hoshmand.ali@koyauniversity.org
مافی چاپ و بلاوکردنەوە © ٢٠١٨ ، پ. ی. د. هۆشمەند علی محمود، پ. ی. د. سامان حسین ئەحمەد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لە ژێر ڕەزامەندی - CC BY-NC-ND ٤.٠

Original Article | doi: 10.14500/kujhss.v1n1y2018.pp96-107

هەڵوێستی ئەم رۆژنامەیە لە سەر رەهەندە جیاجیاکانی ئەم کێشەیە، ئەویش پشتبەست بە ئاوێتەکردنی چەند میتۆدێکی زانستی و لە پێش هەموشیانەوە میتۆدی مێژوویی و خستنەڕووی دەقەکان. هەروەها شرۆڤەکردن و شیکردنەوە و بەراوردکاری لەو شوێنانەدا که پێویست بوون. بۆ ئەم کارەش پشت به چەند سەرچاوەیەکی مێژوویی سەرەکی و ناوەندیو بەچەند زمانێکی جیاواز بەستراوە، لەوانە: (کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا) ؛ (هوگر طاهر توفیق، الکرد والمسالة الارمنیة) ؛ (بول امیل، تاریخ ارمینیا) لەگەڵ چەند سەرچاوەیەکی دیکە کە لەلیستی سەرچاوەکاندا ریزبەند کراون. سەرەڕای ئەمە، رۆژنامەی نیۆیۆرك تایمز سەرچاوەی سەرەکی توێژینەوەکەیەو هەوڵدراوە بەشی هەرە زۆری ئەو بابەت و هەواڵانەی تایبەت بە ئەرمەن لەنێوان ساڵانی ١٨٧٧-١٨٩٨ بڵاویکردونەتەوە لەم توێژینەوەیەدا بەکاربهێنرێن.[٢]

ئەم توێژینەوەیە لە پێنچ تەوەرە پێکهاتووە، تەوەری یەکەم کورتەیەك دەربارەی ئەرمەن کە بە شێوەیەکی گشتی باس کراوە. تەوەری دووەم تەرخانکراوە بۆ کێشەی ئەرمەن لە رۆژنامەی نیویۆرک تایمزدا لەماوەی شەڕی روسیا-عوسمانی لەنێوان ١٨٧٧-١٨٧٨. تەوەری سێیەمیش تایبەتە بە کێشەی ئەرمەن لە رۆژنامەی نیویۆرک تایمز لەنێوان ١٨٨٠-١٨٨١. هەرچی بە تەوەرەی چوارەمە تایبەتە بە باس و خواسی ئەو کێشەیە لەماوەی نزیك بوونەوەی کوردو تورك تا رووداوەکانی ١٨٩٥). لە تەوەری پێنجەم و کۆتاییشدا کێشەی ئەرمەن و رووداوەکانی نێوان ١٨٩٥-١٨٩٨ خراونەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە و هەریەکە لە رووداوەکانی کێشەکە، ریفۆرمی دووەم، هەڵوێستی نیویۆرك تایمز بەرامبەر زلهێزەکان و هەڵوێستی بەرامبەر بە کورد بەجیا باسیان لێوەکراوە. لە کۆتایشدا پوختەی ئەنجامەکان خراونەتەڕوو.

٢. کورتەیەك دەربارەی ئەرمەن

ئەرمەنەکان لە نەتەوە هەرە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن، خاوەنی شارستانێتی و مێژوویەکی دێرینن، (ئەمین، ٢٠٠٥: ١٩٦). وڵاتەکەیان، ئەرمینیا / ئەرمەنستان، کەوتۆتە سەرو سەرچاوەکانی فوراتەوە، لای گۆمی وانەوە لەگەڵ کوردستاندا دراوسێیە. یەکەم دەوڵەتیان لە سەدەی شەشی پ.ز دامەزراوەو لەسەردەمی کۆن و سەدەکانی ناوەڕاستدا دەوڵەتی بەهێزو ژیاری پێشکەوتووی خۆیان هەبووە و پێگەیەکی دیاریان لە شارستانیەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبووە (ئەحمەد، ١٩٧٥: ٨٩). بەڵام سەربەخۆیی ئەرمەنستان زۆری نەخایاندوەو کەوتوونەتە ژێر دەستی رۆمان ودواتریش چەند جارێك کەوتنە ژێر دەستی ئێرانییەکان. لە ٣٨٧ زاینی ئەرمینیا لەنێوان دەوڵەتی ساسانی ئێران و دەوڵەتی بێزەنتیدا دابەشکراوە. لەسەرەتای سەدەی هەشتەمیشەوە ئەرمینیا بووە بەبەشێك لە دەوڵەتی عەرەبی-ئیسلامی. لە ناوەندی سەدەی یازدەوە دیسان کەوتەوە ژێر دەستی بێزەنتیەکان و ئینجا سەلجوقیەکان. تەتەرو مەغۆلەکانیش لە ناوەندی سەدەی سیازدەدا بەشی خۆیان کاولکاریان بەسەر ناوچەکەدا هێناوە. لەنێوان سەدەکانی شازدەو هەژدەدا ئەرمینیا بووە بە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی ناکۆکی و شەڕی داگیرکارانەی نێوان تورکیای عوسمانی و ئێرانی سەفەوی و ئەمەش ئەوەندەی دیکە بۆتە هۆی دواکەوتنی ئەرمەنەکان (ئەحمەد، ١٩٧٥: ٩٠). لە ١٦٣٩ دا ئەرمینیا لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا دابەشکراوەو بەشی رۆژهەڵاتی خراوەتە سەر دەوڵەتی سەفەوی و رۆژئاواشی خرایەسەر دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام دواتر بەهۆی دۆڕانی ئێرانەوە لە شەڕی ١٨٢٦-١٨٢٨ لەگەڵ روسیا و بەپێی پەیمانی تورکمانچای ١٨٢٨ ئەرمینیای رۆژهەڵات بوو بە بەشێك لە روسیا (ئەحمەد، ١٩٧٥: ٩٠، ٩١). کەواتە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەرمەنەکان لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و روسیا دابەشبووبوون و بەشێکی کەمیشیان لە ژێر دەسەڵاتی ئێراندا دەژیان.

ئەرمەنەکان مەسیحیین وخاوەن کڵێسای تایبەتی خۆیانن کە بەکڵێسای گریگۆری (GREGORIAN) ناسراوە، ئەویش وەک ئاماژە بۆ ئەوەی کە لە سەدەی سێدا سانت گریگۆری کوڕی میر ئاناک توانی ئاینی مەسیحیان تێدا بڵاوبکاتەوە (امیل، د.ت: ١٤-١٨).

لەژێرسایەی دەوڵەتی عوسمانیشدا، هەرچەندە ئاینی مەسیحی بە فەرمی ناسرابوو، بەڵام هەرگیز مەسیحییەك هەموو ئەو مافانەی نەبووە کە موسڵمانێك هەیبووە، زۆر جاریش ستەمی ئاینییان لە بەرامبەریان ئەنجام داوە بەو بەهانەیەوە توشی چەوساندنەوەو ئازاردان و کوشتن و تاڵان کردن بوون. لەسەدەی هەڤدەهەمەوە، وڵاتە زلهێزەکانی ئەوروپا ئەم جیاوازی و چەوساندنەوە ئاینییەی مەسیحییەکانیان کردەیەکێک لە بیانووەکانی خۆخزاندنە ناوچەکەوە ولەم سۆنگەیەشەوە جگە لە هەوڵە دپلۆماتی و سیاسییەکانیان هاوکات بە دەیان نێردەی مسیۆنەری (missionary) جیاجیان بەناوی یارمەتی دان و پارێزگاری کردن لە مەسیحییکانەوە ناردە ناوچەکە وبنکەی بەهێزیان تێدا دامەزراند (ئەمین، ٢٠٠٥: ل١٩٦).

مسیۆنەرە ئەمریکیەکانیش لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە و بە دیاریکراویش لە ١٨١٩ەوە هاتنە ناوچەکانی رۆژهەڵات بەگشتی و سنوری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەتایبەتی (یەحیا، ٢٠٠٧: ٦٩، ٧١). هەر لە سەرەتای هاتنیشیانەوە بۆ ناوچەکە یەکێك لەو گەلانەی زۆر بایەخیان پێداوە ئەرمەن بووە لەنێو ئەو شەش گەلەی کە لەناوچەکەدابوون (تورك، گریك، ئەرمەن، بولگاری، عەرەب، کورد) (Umit, ٢٠١٤: ٢٢-٢٣). لە بەرئەوەی کە ئەرمەنەکان لە هەموو گەلانی تر و بگرە لە ئاینزا مەسیحییەکانی دیکەش زیاتر بە پیر بانگەشەی مسیۆنەرە ئەمریکییەکانەوە دەچون کە پرۆتێستانتی بوو و پێیان کاریگەر بوون، هەربۆیەش مسیۆنەرە ئەمریکییەکان زیاتر لە ئەرمەنەکان رازی بوون و بایەخیان پێدەدان. ئەمەش لە بەرهەمەکانی ئەواندا بەروونی دەردەکەون، بۆنموونە بارتلەت (Bartlett)ی مسیۆنەری ئەمریکی بەراشکاوی دەڵێت گەیشتن بە ئیسلامەکانی دەوڵەتی عوسمانی قورسە، بەڵام لەهەموو نەتەوەکان ئاسانترو گونجاوتر لەگەڵ ئەواندا ئەرمەنەکانن، کە لە ناوچەکانی تورکیاو ئێرانیش هەن. ئەوان هەر لە کۆنەوە مەسیحین و خەڵکی دیارو خاوەن کاری ناوچەکەن دەکرێت بڵێین "ئەنگلۆ سەکسۆنی" رۆژهەڵاتن. زۆر چالاکن خاوەن پیشەو بانکی ئەستەنبول و بازرگانی رۆژئاواو ناوەڕاستی ئاسیان (Bartlett, ١٨٧٢: ٧٠-٧٣).

هەربۆیە لە کاتێکدا کە کێشە کەوتە نێوان ئەرمەن و دەوڵەتی عوسمانی و وردە وردە ئەم دیاردەیە لە شێوەی قەیرانێک دەرکەوت ئیدی مسیۆنەرە ئەمریکییەکان کەوتنە لایەنگیری ئەرمەنەکان و بە هەموو شێوەیەک کەوتنە بەرگریکردن لەوان و لەمڕووەشەوە لەو ماوەیەدا جگە لەوەی لە کارە مسیۆنەری و کۆڕ و سمینارەکانیان و تۆمارو یاداشتەکانیاندا بابەتی ئەرمەن بایەخی زۆری پێدرا هاوکات هەر لەو ماوەیەشدا رۆژنامەی نیویۆرک تایمز، کە وەک زمانحاڵی سیاسەتی ئەمریکا بوو لەو کاتەدا و بابەتێکی زۆری

دەربارەی کێشەکە بڵاوکردۆتەوە وهەڵوێستی خۆی لەبارەوە دەربڕیوە، کە تا ڕادەیەکی زۆر لەهەڵوێستی مسیۆنەرەکانەوە نزیک بووەو کاریگەری ئەوانی بەسەرەوە بووە.

٣. کێشەی ئەرمەن لەماوەی شەڕی ڕوسیا- عوسمانی ١٨٧٧-١٨٧٨

لە ١٨٧٧-١٨٧٨دا شەڕی ڕوسی-عوسمانی لە ئەنجامی قەیرانی باڵکانی ١٨٧٥ ڕوویدا، کە تیایدا دەوڵەتی عوسمانی شکستی گەورەی خوارد و هێزی ڕوسیا تا ناو ئەرزەڕۆم هات و لەولاشەوە گەیشتە نزیکی ئەستەمبول، ئەمەش وایکرد زلهێزەکان فشار بخەنە سەر ڕوسیا بۆ ڕاگرتنی شەڕەکە، لە ژێر ئەم فشارەشدا بەپێی ئاگربەستی ئەدرنە لە ٣١ی کانونی دووەمی ١٨٧٨دا شەڕەکە وەستا.[٣]
ڕووداوەکانی ئەم شەڕە و لێکەوتەکانی و دۆخی ئەرمەن لەو ماوەیەدا بوون بە جێی بایەخی بەشی هەرە زۆری ڕۆژنامە بە ناوبانگەکانی ئەو کاتە بە ڕۆژنامەی نیویۆرک تایمزی ئەمریکیشەوە، کە زیاتر لێرەوە سەرەتاکانی گرنگی دانی ئەو بە کێشەی ئەرمەن دەردەکەوێت و دەست دەکات بە بڵاوکردنەوەی هەواڵ و زانیارییەکان دەربارەی ئەم کێشەیە. ئەم شەڕە کۆمەڵێک گۆڕانکاری گەورەی لەسەر ئاستی ململانێی زلهێزەکان لە ناوچەکە و کێشەی ئەرمەن لە تورکیا و پەیوەندی کورد وئەرمەن هێنا ئاراوە[٤]، کە زۆربەیان بوون بە بابەتی نیۆیۆرک تایمز و لە ژمارە جیاجیاکانیدا ئاماژەی پێکردوون، لەوانە لە ڕۆژی ٣١ی ئازاری ١٨٧٧دا ئەو ڕۆژنامەیە بابەتێکی بەناونیشانی: کاروباری ناوخۆیی تورکیا (Internal Affairs of Turkey) ئاڵۆزی لەنێو هۆزە کوردییەکاندا، مەرگی مەسیحیەکان، وتاڵانکردنی کاروانەکان و خۆبەخشی میسرییەکاندا بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا ئاماژە بەوەدەکات کە لە ڕۆژی ٣٠ مارسدا ڕۆژنامەکانی ڕوسیا هەواڵێکیان بڵاوکردۆتەوە کە لە پاشیلکی دیاربەکر لە ئەرمینیا دانیشتوانەکە یاخی بوون و بەرانگاری بڕیاری بەزۆر چەکدارکردنیان کردووە (The New York Times, March ٣١, ١٨٧٧).
ناوچەی کارس و خێرایی کەوتنی ئەرزڕۆم و داگیرکردنی ئەرمینیا لەلایەن ڕوسیاوە وروژان و دڵەراوکێیەکی گەورەی لە بەریتانیا خستۆتەوە، ئەویش لەبەرئەوەی کە ئەم ناوچانە بایەخی گەورەیان بۆ بریتانیا هەیەو بەتایبەتیش لەبەرئەوەی کۆنترۆڵکردنی ئەرمینیا لەلایەن ڕوسیاوە ڕێگای نێوان بریتانیاو هیندستان دەخاتە مەترسییەوە. هەر لەم سۆنگەیەشەوە ڕۆژنامەکە بۆچوونی سێ کەسایەتی بریتانی هێناوەتەوە ئەوانیش هینری لایارد، کە ئەوکات باڵیۆزی بریتانیا بوو لە ئەستەمبوڵ، هەروەها کاپتن بێرنبی (Captain Burnaby) و سێنەتۆر ماکێنتاش (Cen- Macintash) کە لەبارەی کوردستانەوە نووسیویانە، ئەو ڕۆژنامەیە لە بۆچوونەکانی ئەم سیانەدا ئەوە هەڵدەهێنجێت و پشتراستی دەکاتەوە، کە کۆنترۆڵکردنی ئەرمینیا لەلایەن ڕوسیاوە وا لە ڕوسیا دەکات لە ئاسیای ناوەڕاست دەست واڵابێت و بگاتە سەر هەردوو ڕووباری دیجلەو فورات و لەوێشەوە لەچەند هەرێمێکی ئێران لەسەر دەریای خەزەر نزیک بێتەوەو بەرێککەوتنیشی لەگەڵ ئێراندا بگاتە ئەفغانستان ، بەمەش ڕێگای نێوان بریتانیاو هیندستان بخاتە ژێرباری خۆیەوە (The New York Times, December ٢, ١٨٧٧)، هەر لەهەمان مانگدا بابەتێکی تری لەسەر هەمان پرس بەناونیشانی: داگیرکاری ڕوسیا لە ئەرمینیادا (Russian Conquest in Armenia) نووسیوە و تیایدا ئاماژە بە بابەتێکی مارشاڵ مولتکە (Moltke) دەکات دەربارەی بایەخی ئەرمینیا بۆ ڕوسیاو بریتانیا، کە بەهەمان شێوەی بابەتی یەکەم باس لەوەدەکات ئەگەر ڕوسیا بچێتە ناو ئەرمینیاوە ئەوە سەرەتای کۆنترۆڵکردنی فورات دەبێت و بەوەش ڕێگای نێوان بریتانیاو هیندستان دەخاتە مەترسییەوە و دەبێتە مەترسی بۆ چالاکییەکانی بریتانیا لەناوچەکەدا (The New York Times, December ١٦, ١٨٧٧).

ڕاستییەکەی خستنەڕووی ئەم بابەتانە لەو کاتەدا لە پاڵ ئەوەدا کە بابەتی ڕۆژنامەوانی ڕۆژبووە و خستنە ڕووی دۆخی باوی ئەوکاتە بووە هاوکات بە دیوێکی تردا بەشێک لە مەبەستەکانی ئەم ڕۆژنامەیە لەم کارەدا دەرخستنی بایەخ و گرنگی شوێن و پێگەی جوگرافی و ستراتیجی ئەرمەن بووە بۆ زلهێزەکان بەتایبەتیش ڕوسیاو بەریتانیا، ئەویش بە مەبەستی ئەوەی سەرنجیان بۆ ناوچەکانی ئەرمینیاو گرنگیەکەی ڕابکێشێت، بۆ ئەوەی ئەو ناوچانە لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بێننەدەر. لەبەرئەوەی لەوکاتەدا مسیۆنەرەکان ڕەنگڕێژکەری سیاسەتی ئەمریکابوون لە ناوچەکەدا بۆیە پێیان وابوو وا باشترە هەر لانیکەم ئەرمەنەکان وەک گەلێکی مەسیحی لەژێردەسەڵاتی وڵاتێکی ئیسلامییەوە بچنە ژێردەسەلاتی وڵاتێکی مەسیحی، بە تایبەت کە ئەمریکا خۆی وەك هێزو سوپا لەناوچەکەدا ئامادەگی نەبووە، نەیتوانیوە ئەم کارە ئەنجام بدات، کە ئەم سیاسەتەش لە ژمارەکانی ساڵانی دواتردا زیاتر دەردەکەوێت.

٤. کێشەی ئەرمەن لە ڕۆژنامەی نیویۆرک تایمز لەنێوان ١٨٨٠-١٨٨١دا

شەڕی١٨٧٧-١٨٧٨بە ئاگربەستی ئەدرنە لە ٣١ی کانوونی دووەمی ١٨٧٨ کۆتایی هات، دواتریش پەیماننامەی سان ستیڤانۆ (San Stefano) بەسترا[٥]، لەو کاتەشدا ئەرمەنەکان توانیان دەنگی خۆیان بگەیەننە زلهێزەکان، بەتایبەتی ڕوسیا، سەرەنجام ماددەیەکی پەیماننامەکە کە ماددەی ١٦ بوو دەربارەی مافەکانی ئەرمەن لە دەوڵەتی عوسمانی بوو، تیایدا داوای چاکسازی و باشترکردنی ژیان لەناوچە ئەرمەنئشینەکان دەکات و داوای گرەنتی پاراستنی ئەرمەنەکان لە دەستدرێژی کوردو چەرکەس دەکات، بەڵام دواتربە هۆی کێشەکانی نێوان بریتانیاو ڕوسیاوە لە سەر مانەوەی ڕوسیا لە ناوچەکەدا ئەم پەیماننامەیە سەری نەگرت و پەیماننامەی بەرلین (Berlin) لە تەمموزی ١٨٧٨ بەسترا[٦]. کە لەم پەیماننامەیەدا تارادەیەك کەمتر بایەخ بەداواکارییە نەتەوەییەکانی ئەرمەن درا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بابەتی چاکسازی لەناوچەکانی ئەرمەندا لە بەندی ٦١ی پەیماننامەکەدا جێگیرکرابوو، بەڵام کێشەی کۆتایی چاکسازییەکە لەلایەن بریتانیا و دەوڵەتی عوسمانییەوە بووە جێی مشتومڕو دانەنرا تا ئەو کاتەی لە ١٨٨١ بە تەواوی پشتگوێ خراو نەخرایە بواری جێ بەجێ کردنەوە[٧].
ئەوەی بەدیدەکرێت لە دوای ڕێکەوتنامەکەوە ڕۆژنامەی نیویۆرك تایمزیش کەمتر بابەتی دەربارەی ئەرمەن بڵاوکردۆتەوە تا١٨٨٠، بەڵام لەو ساڵەدا دوای پشتگوێخستنی چاکسازییەکان و ئاوڕنەدانەوەی زلهێزەکان لە ئەرمەن جارێکی تر نیۆیۆرک تایمز بۆ ڕاکێشانی سەرنجی زلهێزەکان بەلای ئەرمەنەکاندا چەند بابەتێکی دەربارەی برسییەتی و قات و قڕی لەناوچەکانی ئەرمەن نووسیوە. لەوانە لە نیسانی١٨٨٠دا بابەتێکی بەناونیشانی: برسیەتی لە ئەرمینیا (Famine in Armenia) نوسیووە، کە باس لەنامەیەك دەکات دەربارەی برسییەتی لە ئەرمینیا و دەڵێت تەنها لەوان ٥٢ کەس لەبرسان مردوون، هەروەها بە هەزاران جوتیار لە هەوڵی کۆچکردندان بەرەو ناوچەکانی ئێران، بەڵام بەفرو سەرماو سۆڵە ئاستەنگەو تووشی تەنگ و چەڵەمەی زۆریان دەکات (The New York Times, April ٣, ١٨٨٠). هەروەها لە بابەتێکی تردا کە لە

مایسی هەمان ساڵدا بڵاویکردۆتەوە، باس لەوە دەکات کە ٧٠٠$ کۆکراوەتەوەو نێردراوە بۆ قوربانیانی قاتوقڕیەکەی ئەرمینیا (The New York Times, May ٤, ١٨٨٠). لە ١٨٨١دا نیویۆرک تایمز زیاتر گرنگی بە کێشەی ئەرمەن دەدات و لە چەند بابەتێکدا هەوڵ دەدات ئەوە روون بکاتەوە کە دۆخی سیاسی و دیمۆگرافی ئەرمەنەکان لە مەترسیدایە، لەم رووەشەوە لەمانگی شوباتدا بابەتێکی بەناونیشانی: سیاسەتی تورکیا لە ئەرمینیا (Turkish Policy in Armenia) بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا باس لەوەدەکات تورکیا هەوڵدەدات لەرێگای راگواستنی موسڵمانەکانەوە بۆ ناوچە ئەرمەنییەکان دیموگرافیای دانیشتوان بگۆرێت و لەم رووەشەوە رێگا نادات هیچ ئامارێکی فەرمی و نافەرمی لەناوچەکە ئەنجام بدرێت. هەروەها باس لەوەدەکات سوڵتان (مەبەستی لە سوڵتان عبدالحمیدی دووەمە) دەیەوێت بەو ئاقارەدا بڕوات کە ئەرمینیا لەسەر نەخشە بسڕێتەوە و لێرەوە ئەو ناوچانە بە کوردستان بزانێت. هاوکات باس لەوەدەکات کە لە ئەستەمبوڵ سەرجەم وێنەی پادشاو پاڵەوانە ئەرمەنە کۆنەکان دەست بەسەرکراون و فرۆشیارەکان زیندانی کراون. هەر لەم بابەتەشدا دەڵێت ئەگەر لەناوچەکانی ئەرمینیا رابوێتك نەبێت ئەوا تا دێت سوکایەتیکردن پێیان زیاتر دەبێت (The New York Times, February ٢٠, ١٨٨١). لەم بابەتەدا جگە لە خستنەڕووی دۆخی خراپی ئەرمەن و سیاسەتی عوسمانییەکان لە بەرامبەریان، هاوکات ئاماژە بە دیاردەی نزیکبوونەوەی نێوان تورک و کورد دەدات کە لەو کاتەدا تا دەهات زیاتر روونتر دەبووە، لە لایەکی دیکەشەوە دەیانەوێت ئەرمەنەکان بۆ راپەڕین هان بدەن و زلهێزەکانیش لەم دۆخە ئاگادار بکەنەوە. هەرلەهەمان ساڵیشدا بابەتێک دەربارەی ریفۆرم بەناونیشانی: ریفۆرم لە ئەرمینیا (Reforms in Armenia) بڵاودەکاتەوە، کە تیایدا بە روونی ئەو دۆخە دەخاتە روو کە پرسی چاکسازی لە ناوچە ئەرمەنییەکاندا لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی و زلهێزەکانەوە پشتگوێ خراوە و تەنها بریتانیا پەرۆشی چاکسازییەکانی ئەرمەن بووە لەو کاتەدا، ئاماژەش بە هەوڵی بریتانیا دەکات بۆ رازی کردنی سوڵتان بۆ ئەنجامدانی ریفۆرم، کە باڵیۆزی بریتانیا لە ئەستەمبوڵ دەڵێت چەندین نوێنەرم ناردۆتە لای سوڵتان بۆ ئەنجامدانی ریفۆرم لە ئەرمینیا، بەڵام سوڵتان و وەزیری دەرەوەی هیچ ئارەزوویان لە ریفۆرم نییە لەو وڵاتەدا، بەڵام باڵیۆزەکانی دیکە ئەم کارەیان پشتگوێ خستووە تەنها باڵیۆزی بریتانیا نەبێت کە لەبیری ناکات (The New York Times, August ١٧, ١٨٨١).

٥. کێشەی ئەرمەن لە ماوەی نزیک بوونەوەی کورد وتورک تا رووداوەکانی ١٨٩٥

لە دوای شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨ی نێوان روسیا_عوسمانییەوە قوناغی نزیکبوونەوەی کورد و تورک و لێک دوورکەوتنەوەی کورد و ئەرمەن دێتە ئاراوە. لە راستیدا لە دوای دابەشکارییەکانی دوای شەڕی چاڵدێرانەوە لە ناوچەکەدا و دوای دەرکەوتنی میرنشینە کوردییەکان، مەسیحییەکی زۆر کەوتنە ژێرحوکمی میرنشینە کوردییەکانەوە بە تایبەتیش لە ناوچەکانی بۆتان و بەتلیس، بەپێی زانیاری سەرچاوە مێژووییەکان لە سەرەتادا پەیوەندی نێوان ئەم دوو گەلە تا رادەیەکی زۆر باش بوو و کێشەیەکی وا لە ئارادا نەبوو، بەڵکو بە هۆی نزیکی کێشەکانیانەوە تا رادەیەک هاوهەڵوێست بوون لە دژی دەوڵەتی عوسمانی (تۆفیق، ٢٠١٢ :٢٣-٤٤). بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە پەیوەندییەکانیان بەرەو تێکچوون چوو، زیاتریش لە دوای دەرکەوتنی بەرژەوەندییەکانی زلهێزەکان لە ناوچەکەداو بە تایبەتیش روسیا و بریتانیا و نزیکبوونەوەی ئەرمەنەکان لە زلهێزەکان و دواتر هەوڵدان بۆ بە دەستهێنانی پشتیوانیان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی ئەرمەنی کە چەند ناوچەیەکی کوردستانیشی تێدەکەوت، هەروەها هاتنی مسیۆنەرەکان بۆ ناوچەکە و کارکردن لەسەر نانەوەی کێشەی ئاینی لەنێوان موسڵمانەکان و مەسیحیەکان لە ناوچەکە و لێرەشەوە تێکدانی پەیوەندیەکانی کورد و ئەرمەن. لە ئەنجامیشدا نێوانی کورد و ئەرمەن وەک باسکرا لە شەڕی ١٨٧٧-١٨٧٨ەوە کێشەی تێکەوت و تا دەهات خراپتر دەبوو بەو رادەیەی لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی نۆزدەوە ئیدی بە تەواوی هێرشەکانی کورد و ئەرمەن بۆ سەر یەکتر زیادی کرد. دەوڵەتی عوسمانی هەوڵی دەدا ئەوەندەی دیکە کێشەکە گەورە بکات بە تایبەتی لە دوای دامەزراندنی سوارەی حەمیدیە لە ١٨٩١، سەرەنجامی ئەم دۆخەش واتا لە ئەنجامی دوورکەوتنەوەی کورد و ئەرمەن لەو ماوەیەدا کورد و تورک لێکنزیکبوون (توفیق، ٢٠١٢: ٤٥-٤٧).

بە دوورکەوتنەوەی کورد و ئەرمەن ئەمریکییەکان ئەوەندەی دیکە برەویان بە هەڵوێستی پێشویاندا کە وەک ئاماژەی پێکرا بریتی بوو لە ناشرین کردنی کورد لەم کێشەیەدا. ئەم هەڵوێستەشیان زیاتر لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو کە نێوانی کورد وئەرمەن بەرەو خراپی دەچوو. بە بێ گەڕانەوە بۆ بنەچەکانی کێشەکەو گەڕان بە دوای هۆکارە راستەقینەکانی ئەم هەڵوێستەی کورد و سلکردنەوەی لە ئەرمەن، کە زیاتر پەیوەندی بە زلهێزەکان و پشتیوانیکردنیان لە دامەزراندنی قەوارەیەکی نەتەوەیی ئەرمەنی بوو وەک باسکرا بەشێکی زۆری ناوچەکانی کوردستانیشی دەگرتەوە، بەڵکو ئەم هەڵوێستەی ئەمریکییەکان زیاتر لە روانینێکی مسیۆنەرانەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە وەک پێشوتر باسکرا ئەوان خۆیان زۆر بە نزیکی ئەرمەن دەزانی لە کاتێکدا لە بەر ئەوەی کورد موسڵمان بوون و کەمترین وەڵامدانەوەیان بۆ بانگەشە مسیۆنەرییەکانیان هەبوو، بۆیە هەڵوێستیان بەرامبەر بە کورد نەرێنی بوو. بۆ نمونە یەکێک لە مسیۆنەرەکانیان لەبارەی کوردەوە بەراشکاوی دەڵێت زۆر لەژێر باری ئایندان و نەخوێندەوارن و دڵڕەق و تالانچین و بەدەگمەن دەکەونە ژێرباری ئیمەی ئەمریکییەوە (Marsh,١٨٦٩: ١٠١).

ئەم هەڵوێستەی مسیۆنەرەکان بە تەواوی لە رۆژنامەی نیویۆرک تایمزیشدا رەنگیداوەتەوە هەر لە ١٨٧٧ەوە تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی ئەرمەنیش هەر بەردەوام بووە. لەم رووەشەوە لەساڵی ١٨٨٩ نیویۆرک بابەتێکی بڵاوکردۆتەوە کە تیایدا باس لەوەدەکات لەلایەن گلادستۆن (Gladstone) وچەند کەسێکی ترەوە کورد بەوە تۆمەتبار دەکرێت، کە دەبنە مایەی بێزارکردن و تورەکردنی مەسیحیەکانی ئەرمینیاو ئاسورییەکان، کە رەنگە ببێتە هۆکاری ئەوەی لەلایەن سوڵتانەوە بەدواداچوونی بۆ بکرێت. دەربارەی جێبەجێکردنی بەندەکەی پەیماننامەی بەرلین سەبارەت بە پاراستنی ئەرمەن لە هێرشی کوردەکان، ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە حکومەتی عوسمانی لەبەرئەوە بەرزەوتکردنی کوردەکانی پشتگوێ خستووە، چونکە لەم شەڕانەی دواتر روویانداوە خۆیان سەلماندووە، کە ئەگەر هەیە جارێکی تریش ئەو شەڕانە رووبدەنەوە، یان لەبەرئەوەیە، کە رەنگە جارێکی تریش ئەو درندەییەی کورد سەرهەڵدابێتەوە کە پێشتر ناوە ناوە رویداوە، هەروەها باس لەوەدەکات سوڵتان دەڵێت ئەم چالاکیانەی دواتری کوردەکان لەژێر کاریگەریی ئێران بووەو کارەکانی ئێستاشیان رەنگە بەپیلانی روسیا بێت. رۆژنامەکە دەڵێت هەرچەندە بەڵگەی سەلماندنی ئەو بۆچوونەی دەڵێت کە پیلانی روسیایە لەبەردەستدا نیە، بەڵام بۆ درندەیی کورد هیچ جیاوازی نیە روسیا بێت یان شوێنێکی تر گرنگ ئەوەیە هێرش بکەنە سەر ئەرمەن و ئاشووری و تالانیان بکەن و بیانکوژن و بیانڕفێنن، لە کۆتاییشدا دەڵێت، کە سوڵتان

بۆخۆی هەوڵ دەدات ئەو دەستدرێژیانەی سەر ئەرمەن نەهێڵێت (The New York Times, September ٢٣،١٨٨٩). لەم بابەتەدا بە روونی لایەنگری ئەو رۆژنامەیە دەردەکەوێت و هیچ جیاوازییەک لە نێوان زمانی ئەو و زمانی سیاسییەکی ئەرمەن بەدیناکرێت، ئەمە لە کاتێکدا لەم بابەتەدا رۆژنامەکە لێکدانەوە بۆ لێکتێکبوونی تورک و کورد دەکات، بەڵام دەیبەستێتەوە بەوەی کە کورد لە شەڕەکانی دواتردا لە پاڵ دەوڵەتی عوسمانیدا بەشدار بوون و رۆڵیان هەبووە، هیچ ئاماژە بە هۆکارە راستەقینەکان ناکات کە پەیوەندیان بە ویستی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی ئەرمەنە لە سەر حیسابی ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردستان کە ئەمە مایەی نیگەرانی کورد بووە لەو کاتەدا. هەر لەوساڵەشدا بابەتێکی دەربارەی بەردەوامی بێ سەروبەرەیی لە ئەرمینیا بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا باس لە تاڵان و بڕۆ و کوشتنی ئەرمەن دەکات، کە لەلایەن کوردەکانەوە لە دەوروبەری وان ئەنجام دەدرێت (The New York Times, December ٢٢،١٨٨٩).

لە ١٨٩٠دا نیویۆرک تایمز هەر دەربارەی کێشەی ئەرمەن چەند بابەت و هەواڵێکی بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا زیاتر جەخت لەسەر دەرخستنی کورد وەك لایەنی سەرەکی دڕندەیی دەکاتەوە. لە هەواڵێکدا بەناونیشانی: کردارە دڕندەییەکان لە ئەرمینیا (Atrocities in Armenia) باس لەوە دەکات کە هەواڵەکان لەبارەی ناوچەی موش، واتە ئەرمینیا، باس لەوەدەکەن کە ئێستاش ئەو ناوچانە رووبەرووی کرداری دڕندەیی دەبێتەوە لەلایەن باندە کوردییەکانەوە کە رۆژانە هێرش دەکەنە سەر گوندەکانیان وبەروبومەکانیان دەسوتێنن (New York Times, August ٢٨،١٨٩٠). لەراستیدا ئەم رۆژنامەیە ئاماژەی بە هێرشەکانی کورد بۆ سەر ئەرمەن کردوە و بە زمانێکی زۆر زبریش باسی کورد دەکات. کەچی لەو ماوەیەدا لەلایەن چەکداری پارت و رێکخراوە ئەرمەنییەکانەوە هێرش دەکرایە سەر هۆزە کوردەکان.

جگە لە بابەتی کورد، هاوکات لەو ماوەیەدا نیویۆرک تایمز لە چەند بابەتێکی تردا دەیەوێت بە زلهێزەکان ورای گشتی رابگەیەنێت کە دۆخی ئەرمەنەکان زۆر خراپەو و ناوچە ئەرمەننشینەکان لە مەترسیدان و پێویستە بە هانایانەوە بچن، ئەگەرنا ناوچەکە بەرەو مەترسی دەچێت. لەم رووەشەوە بابەتێکی دەربارەی مەترسی زیادبوونی پشێوی لەناوچەکانی ئەرمینیا بڵاوکردۆتەوە، کە دەڵێت لەدوای تێکچوونی پەیوەندی نێوان تورکیاو روسیاو بولگاریا دۆخەکە تەنها پێویستی بە پرۆشکێکە بۆ گرگرتنی رۆژهەڵات، بەتایبەت دوای کوشتنی قەشەی ئەرزرۆم کەپێش چەند هەفتەیەك لەلایەن سەربازەکانی تورکیاوە، بۆیە کورد لەناوچەکەدا بڵاویان کردووە و سوپای عوسمانی تۆقاندن و ترسی بەناوی فەرمانەوە بڵاوکردۆتەوە (The New York Times, July ٢٧،١٨٩٠). لە دوای ئەوەش هەواڵێکی دیکەی بەناونیشانی: هەڕەشە لە ئەرمینیا (A Threat from Armenia)هوە بڵاوکردۆتەوە، کە هەواڵێکە لە ئەستەمبوڵەوە باس لەوەدەکات گوایە کۆمیتەی ناوەندی نهێنی ئەرمەنی نامەیەکی بۆ زلهێزەکان ناردووەو روونی کردۆتەوە کە ئەگەر حکومەتی تورکیا ئەو سکاڵایانەی لە دژی پشتگوێ خستنی چاکسازی بەهەند وەرنەگرێت ئەوا ئەگەری دەرکەوتنەوەی مەترسی مسۆگەرە (The New York Times, August ٣١،١٨٩٠).

لەبابەتێکی دیکەشدا کە هەر لەوساڵەدا بڵاوکراوەتەوە بەناونیشانی: قڕکردن لەسەر زەوی تەوراتدا (Discontent in the Land of Eden)، باس لە هەمان مەترسی دەکات و دەیەوێت دۆخی خراپی ئەرمینیا بخاتە روو و هەوڵدەدات هەستی ئاینی ئەورووپییەکان بوروژێنێت و زۆربەزمانێکی مسیۆنەرییەوە باس لەوەدەکات ئەو ناوچەیەی کە دەبوو شوێنی خۆشگوزەرانی و خۆشبەختی بێت کە ئەرمینیای ئێستایە کەچی خەڵکەکەی لەبەر تەنگ و چەڵەمەو ناخۆشی بەرەو ناوچەکانی تر رەوەدەکەن و هەمیشە لە ئاوارەییدان و هیچ کات ئاشتی تێدانیە. لەدرێژەی بابەتەکەدا رۆژنامەکە دەیەوێت هەستی زلهێزەکان بوروژێنێت و دەنووسێت دەنگۆی ئەم قڕکردنە ناوە ناوە دەگاتە رۆژئاوا و باس و خواسی دەستدرێژی و تاڵان وبڕۆ و کۆمەڵکوژی سنور تێدەپەڕێنێت و داوای هاوکاری و بەزەیی دەکات. لە درێژەی بابەتەکەدا دەنووسێت لەوناوچەیەدا کە شوێنی کۆنترین گەلانی جیهانەو پێشتر خاوەن ئیمپراتۆریا بوون سەدان جوتیار بە پەیامنێرانی لەندەن نیوزیان راگەیاندووە رۆژانە دانیشتوانی ناوچەی ئەرزرۆم بەرەو سنوری ئێران هەڵدێن، بەڵام زۆربەیان لەرێگادا لەلایەن چەکدارەکانی دەوڵەتەوە دەستگیردەکرێن. هەروەها باس لەوەدەکات کە ناوچەی موش و دەوروبەری نائارامەو زیندانەکان پڕن لەو ئەرمەنانەی کە لە ژێر ئەشکەنجەو لێداندان. لە هەرلا بڕوانی گوندی روخاوو کڵێسای روخاوە ئەو ناوچەیە وەك بیابانی لێ هاتووە. لە کۆتایشدا دەڵێت ئەرمەنەکان نە لە دەوڵەتی عوسمانی نە لە روسیا دا ژیانی ئاساییان هەیەو نە بەئاسایی دەتوانن بژین، ناشهێڵن ئەرمەنەکان حکومەتی خۆیان دامەزرێنن (The New York Times, September ٧, ١٨٩٠).

لە ١٨٩٢دا ئەم رۆژنامەیە رووی رەخنە دەکاتە سوڵتانی عوسمانی و وەک گاڵتەجارییەک بە سوڵتان بەناونیشانی: هەموو ئارامن لە ئەرمینیا (All Tranquil in Armenia) بابەتێکی بڵاوکردۆتەوە، کە تیایدا هەوڵ دەدات ئەوە بە درۆبخاتەوە کە سوڵتان دەیگوت ناوچە ئەرمەنییەکان ئارامن و باس لەوەدەکات کە سوڵتان ئەو هەواڵانە رەتدەکاتەوە، کە لە پیراسیۆسەوە هاتوون و باس لە شۆڕش دەکەن لە هەرێمەکانی موش و ساسون و ناوچە ئەرمەنیەکان و تورکیاش هێزی بۆ سەرکوتکردنیان ناردووە، وەك گاڵتە جارییەك دەڵێت بەقسەی سوڵتان هەموو شتێك ئارامە لە ئەرمینیا (The New York Times, June ٩, ١٨٩٢).

٦. کێشەی ئەرمەن و رووداوەکانی نێوان ١٨٩٥-١٨٩٨

رۆژ دوای رۆژو لەگەڵ زیاتر پەرەسەندنی کێشەی ئەرمەن و ئاڵۆزبوونی ناوچەکە، کەمتر بوونی کێشە ناوخۆییەکانی ئەمریکا و پەلهاویشتنی بەرژەوەندییە ئابووریەکانی بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمریکییەکان زیاتر بایەخیان بە ناوچە ئەرمەننشینەکان دەداو بە قسەی خودی رۆژنامەی نیویۆرک تایمز ناوچەی ئەرمەن بۆ ئەمریکییەکان بایەخداربوو، هەر بۆیە تا دەهات ژمارەی ئەو بابەت وهەواڵ و لێکۆڵینەوانەی کە لە رۆژنامەیەکەدا دەربارەی کێشەی ئەرمەن بڵاودەکرانەوە زیاتر دەبوون. لەگەڵ ئەوەشدا وەک رۆژنامەکە دەڵێت بەربەستی فەرمی و نافەرمی لەبەردەم گەیشتنی هەواڵی رووداوەکانی ئەرمینیا بەبێ لایەنی و ووردی هەبوون هەروەها نکۆڵی کردن لە رووداوەکان هەستپێکراوە (The New York Times, December ٩, ١٨٩٤). بۆیە رووداوەکانی دوای ١٨٩٥ لەگەڵ وردەکارییەکانی کێشەی ئەرمەن لەو کاتەدا لەچاو پێشهاتەکانی پێشتر بابەتی زیاتری لە رۆژنامەی نیویۆرك تایمز لەسەر بڵاوکراوەتەوە.

بەشێوەیەکی گشتی دەکرێت ئەو بابەت و هەواڵانەی کە ئەم رۆژنامەیە لەو ماوەیەدا لەبارەی کێشەی ئەرمەنەوە بڵاویکردوونەوە بەسەر چەند گەیژنەیەکی سەرەکیدا دابەشبکرێن، لەوانەش ساسۆن و رووداوە کانی کێشەکە، چاکسازی دووەم لە ئەرمینیا، رۆڵی زلهێزەکانی ئەوروپا، دۆخی ناوچە ئەرمەننشینەکان، پەیوەندی کوردو ئەرمەن و هەڵوێستی رۆژنامەکە لە بەرامبەریاندا. بۆیە لەچەند گرێژنەیەکدا ئەم تەوەرانە

Original Article | doi: 10.14500/kujhss.v1n1y2018.pp96-107

باسدەکرێن:

٦,١ساسۆن و رووداوەکانی کێشەکە

رووداوەکانی ساسۆن بە سەرەتای راستەقینەی توندبوونی پێکداهەڵپژانەکانی نێوان ئەرمەن ودەوڵەتی عوسمانی دادەنرێت، لەدوای ئەو روداوەوە هەڵمەتی راگەیاندنی توند لە نێوانی ئەو دوو لایەنە بەردەوام بوو، هاوکات راوەدونان و دەستگیرکردنی ئەرمەنەکان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە هەر درێژەی هەبوو هەروەها لە ناوچەکانی کوردستانیشدا نێوان ئەرمەن و کورد تا دەهات ئاڵۆزتر دەبوو. هێرشی پارت وڕێکخراوە ئەرمەنیەکان بۆ سەر هۆزە کوردەکان لەلایەک و هێرشی هۆزە کوردییەکانیش بو سەر گوندە ئەرمەنەکان لە لایەکی دیکە تا دەهات فراوانتر دەبوون، تا ئەو کاتەی لە ٣٠ی ئەیلولی ١٨٩٥دا قەیرانێکی نوێ لە رەوتی پەرەسەندنی کێشەی ئەرمەندا. لە ئەنجامی خۆپیشاندانی پارتە ئەرمەنییەکان لە ئەستەنبول لە بەردەم کۆشکی سوڵتان روویدا. ئەم خۆپیشاندانە کە بە خۆپیشاندانی بابی عالی ناسراوە بۆ داواکاری و پەلەکردن لە چاکسازییەکان بوو، ئەوە بوو خۆپیشاندەران لە رێگایاندا بۆ کۆشک دەستیان بەکاری ئاژاوەگێری کرد و لە ئەنجامیشدا حکومەت زۆر بە توندی سەرکوتی کردن. بۆیە پارتە ئەرمەنییەکان بە هەلزانی بۆ دەستپێکردنی راپەڕین و بە گژاچونەوەی دەوڵەتی عوسمانی. سەرەنجام حکومەت دەستیکرد بە کوشت و برکردنی ئەرمەنەکان و لە تشرینی یەکەمدا لە ناوچەی ترابزۆن دەستی پێکرد ودواتر وردە وردە بەشی هەرە زۆری ئەو ناوچانەی گرتەوە کە ئەرمەنی تێدا بوو، کە تا کانونی دووەمی ١٨٩٦ی خایاند. لەژێر فشاری زلهێزەکان توندوتیژییەکان راگیرا، بەڵام دواتر لەحوزیرانی ١٨٩٦دا لە وان و لە ٢٦ی ئابی ١٨٩٦ لە ئەستەمبوڵ، دواتریش لە زیتونی نزیک موش، جارێکی تردەست بە کوشت و بڕی ئەرمەنەکان کرایەوە کە لەم رووداوانەدا بە هەزاران ئەرمەنی کوژران (توفیق،٢٠١٢: ٢٥١-٢٥٦).

نیویۆرك تایمزی ئەمریکی یەکێک بووە لەو رۆژنامانەی کە لەو کاتەدا گرنگیەکی زۆری داوە بەگواستنەوەی هەواڵ و باس و خواسی رووداوەکانی ئەو کوشت وبڕەو ووردەکارییەکانی کێشەکە. لە بابەتێکدا دەربارەی رووداوەکانی ئەرمەنستان لە ١٨٩٥دا هەواڵێکی گلەییئامێز بڵاودەکاتەوەو رەخنە لە دەوڵەتی عوسمانی دەگرێت کە رێگری بۆ گەیشتنی هەواڵەکانی ئەرمینیا دروست دەکات و دەڵێت هەواڵێك لە ئەرزرۆمەوە هاتووە کە نێردراوەکان لەلایەن حکومەتی عوسمانیەوە رێگایان پێ نادرێت وەرگێری ئەرمەنییان لەگەڵ دابێت. ئەرمەنەکانی "ساسۆن"یش تەنها کوردی و کەمێك ئەرمەنی دەزانن و تورکی نازانن بۆیە زۆر ئەستەمە زانیاری راست بەدەست بێت (The New York Times, February ٥, ١٨٩٥). لە بابەتێکی تریشدا بەناونیشانی: قەدەغەکردنی پەیامنێر لە ئەرمینیا (Correspondents Barred in Armenia) بەهەمان شێوە باس لەوەدەکات کە حکومەتی عوسمانی بە باڵیۆزی بریتانیای راگەیاندووە نابێت پەیامنێر بچێتە ساسۆن تا کۆمسیۆن راپۆرتی خۆیان ئامادە دەکەن (The New York Times, January ٣١, ١٨٩٥).

لە ئەیلولی ١٨٩٥دا لە بابەتێکدا ئەوە دەخاتە روو کە تا چەند ئەو رووداوانە کاریگەر بوون لە سەر ناوەندی دەسەڵاتی عوسمانی وخودی بنەماڵەی فەرمانڕەوا. لەو بابەتەدا نیویۆرک تایمز کە لە رۆژنامەی المشیر وەریگرتووە، کە لەوکاتەدا لە میسر بڵاودەبۆوە، باسی ئەو نامەیە دەکات کە سوڵتان موڕادی برای سوڵتان عبدالحمید لە زیندانەوە بۆ سوڵتانی ناردووەو تیایدا باس لە کێشەی ئەرمەن دەکات و دەڵێت باس و خواسی کێشەکە زۆر بڵاوبووەو من لە پاسەوانەکانەوە بیستومە. ئەوە دەڵێت کە ئەم کێشەیە رای گشتی ئەوروپییەکانی وروژاندووەو داوای لێدەکات کارێك نەکات ئەوروپییەکان لە خۆی بوروژێنێت بۆئەوەی بواری دەستێوەردانیان نەمینێت. هەروەها باس لەوەدەکات کە باڵیۆزەکان داوایان لە سوڵتان کردووە یەکێتیەك لە هەرێمەکانی ئەرزرۆم، یەریڤان، بەتلیس، خەرپوت و سیواس دروست بکات لەژێر سایەو کۆنترۆڵی هێزەکان.(The New York Times, September ٢٢, ١٨٩٥)

لە بابەتێکی تردا کە بەناونیشانی: ترس لە قوستەنتینیە (ئەستەمبۆڵ)، تەنها بەرێککەوتنی زلهێزەکان لەوانەیە بتواندرێت ئیمپراتۆریەت ئارام بکرێتەوە (Fear in Constantinople: only Harmony of the powers May Tranquilize the Empire) بڵاویکردۆتەوەو ئەو دۆخە نائارام و مەترسیدارە دەخاتە روو کە لەو کاتەدا لە تورکیا بە گشتی وئەستەنبوڵ بە تایبەتی رووبەرووی ئەرمەن و بیانییەکان بۆتەوە. دەڵێت ئەستەمبۆڵ لەسەر گڕکانداییەو کەس نازانێت چی روودەدات و چی لە تورك و ئەرمەن و ئەوروپییەکان دێت، باس لە دڵە راوکێی ئەوروپییەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی دەکات. هەروەها باس لەوەدەکات کە ئەرمەنەکانیش زۆر لە هەڵوێستی زلهێزەکان بێزارن و دەڵێن داخۆ کەی دێنە دەنگ، "ئەوکاتەی هەموو ئەرمەن کوژران". باس لەو ئەگەرانەش دەکات کە رەنگە رووبدەن (The New York Times, December ١٣, ١٨٩٥).

لەیەکێکی دیکە لەو بابەتانەی کە نیویۆرک تایمز لەو کاتەدا لە بارەی کێشەی ئەرمەنەوە بڵاویکردۆتەوە، تێیدا دەیەوێت ئەوە بسەلمێنت کە خودی سوڵتان بۆخۆی دەستی لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا هەیە و ئەو بانگەشانەی کە سوڵتان لەبارەی ئەوەی کەدەستی لە کوشتاری ئەرمەنەکاندا نییە بەدرۆ دەخاتەوە. لەم بارەشەوە دەڵێت ئەو تلگرامانەی سوڵتان بۆ والی و سەرکردەی سوپاو کەسانی تر ناردوونی دەریدەخەن کە بە فەرمانی ئەو کراوە. لەم رووەشەوە سێ تلگرامی خستۆتە روو کە لە تشرینی دووەمی ١٨٩٥ بۆ والی و سەرکردەکانی ئەو ناوچانە ناردوونی کە کێشەیان تێدابووە وەك: وان، بەتلیس، حەلەب، ترابزۆن، ئەدەنە، دیاربەکرو ئەرزرۆم، کە تیایاندا باس لەوە دەکات، ئامادەبن بۆ سەرکوتکردنی هەر جوڵەیەك و کپکردنی هەر دەنگێکی یاخی و ناڕازی بەزەبری چەك.(The New York Times, November ٢٢, ١٨٩٥)

لە راستیدا ئەم رۆژنامەیە بایەخی بە هەموو ئەو هەواڵانە داوە کە دەربارەی کێشەی ئەرمەن لەو کاتەدا لە ئارادابوون، بۆ نمونە لە یەکێک لە هەواڵەکانیدا گوتارێکی پاپای ڤاتیکان دەخاتە روو کە تیایدا باس لە کارەساتەکانی ئەرمینیا دەکات و داوادەکات ڤاتیکان هاوکاری قوربانیەکانی ئەرمینیا بکات (The New York Times, December ١, ١٨٩٥).لەهەواڵێکی تردا باس لەوە دەکات کە سەرەڕای ئەوەی دۆخی ئەرمینیا بەرەو برسیەتی و قاتوقڕی چووە بەڵام لایەنە فەرمییەکانی تورکیا ئەمە رەتدەکەنەوە .(The New York Times, September ٧, ١٨٩٥) هاوکات رۆژنامەکە بایەخی بە وردەکارییەکانی رووداوەکانی ئەم کێشەیە داوە و لە بابەتێکدا باس لەوەدەکات کە لە پێکدادانێکی نێوان موسڵمان و ئەرمەنەکاندا لە سیواس نزیکەی ٣٤٠ ئەرمەن کوژراون .(The New York Times, July ٢١, ١٨٩٦) لە نیسانی ١٨٩٦یشدا، هەر دەربارەی روداوەکانی ئەو ماوەیە، بابەتێك بەناونیشانی: ئەرمەنیەکان دووبارە لە مەترسیدان (Armenians Again in Peril) دەنووسێت و تیایدا باس لە هەواڵێك دەکات کە ١٠٠ ئەرمەن لە موش لەلایەن کوردەوە کوژراون،

باڵیۆزەكان مەترسی رووداني كۆشتاریکی نوێ دەکەن لە ساسۆن (The New York Times, April ٢٧, ١٨٩٦).

نیویۆرک تایمز تەنانەت گرنگی داوە بە بڵاوكردنەوەی ئەو نزا و پارانەوانەی كە لەو كاتەدا لەلایەن مەسیحییەكانی جیهانەوە بۆ ئەرمەنەكان ئەنجام دراون و بابەتێكی لە ١٨٩٦ بڵاوكردۆتەوە بەناونیشانی: نوێژی تایبەت بۆ ئەرمەنیا (Special Prayers for Armenia)و دەڵێت لەچەند وڵاتێكی ئەوروپی هەفتەی تایبەت بە نوێژ بۆ ئەرمەنییەكان دانراوەو نزیكەی سێ ملیۆن كەس لە جیهاندا نوێژیان كردووە (The New York Times, November ٧, ١٨٩٦).

لە بابەتێكی دیكەدا دەربارەی بارودۆخی ساسۆن لەسەر زاری ڤان میتەر (Van Meter)ی مسیۆنەری ئەرمەنی دەڵێت ئەم مسیۆنەرە كۆمەڵێك شتی تۆماركردووە دەربارەی دۆخی ئەرمەن كە گرنگن لە پەیوەندی نێوان تورك و هێزەكانی دیكەدا. ودەڵێت ڤان میتەر دەڵێت: ئەگەر ئەرمەنیەك لەگەڵ بیانیەك بدوێت زیندانی دەكرێت و سزادەدرێت و وەك پیلانگێڕو بیانیەكەش وەك سیخوڕی هێزەكان و هاندەر لە دژی حكومەتی تورك ئەژماردەكرێت (The New York Times, November ١٦, ١٨٩٦).

جگە لەو بابەتانەی كە لەسەر زاری ناتوركەكانەوە بڵاویكردۆتەوە هاوكات نیویۆرک تایمز هەواڵێكی لەسەر زاری سەركردەیەكی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچە ئاڵۆزەكانیشەوە بڵاوكردۆتەوە، كە بۆ وەزیری جەنگی ناردووە، تیایدا باس لەوەدەكات یاخیبوانی زیتون (Zei Toun) "لەزیک موشە" هەموو كارێكی خراپیان كردووە، وەک: تاڵان، سوتاندنی ماڵی موسڵمانان و بردنی كەلوپەلیان، برینی مەمكی ژنانی موسڵمان و كوشتنی منداڵ جگە لەوەی سەربازانی ناوچەكەشیان كوشتووە (The New York Times, December ٢٠, ١٨٩٥). لە بابەتێكی دیكەشدا بەشێك لەو رووداوانە دەگێڕێتەوە كە لە كاتی كێشەكەدا روویان داوە و باسی ئەوە دەكات لە هەندێك ناوچەدا پۆلیس ئابلۆقەی كڵێسای ئەرمەنییەكانی داوە كە خەڵكی ئەرمەن خۆیان لەوێدا حەشارداوە و نایانەوێت دەربچن و هەوڵیشدەدەن بەزۆر دەریان بكەن و ناهێڵن خۆراك و ئاویان بۆ بچێت بۆ ئەوەی ناچارین دەربچن (The New York Times, October ١٠, ١٨٩٥). هەر لەو بابەتەدا كە دەربارەی كتێبەكەی ئیدوین ماونزل نووسیویەتی ئەوە دەخاتە روو كە لەو پەرتوكەدا نووسەر دەڵێت مەزەندە دەكرێت چوارسەد هەزار ئەرمەنی كوژرابن و دۆخی ئەرمەن زۆر نارووونەو كەس نازانێت لە ئایندەدا چی دەبێت (New York Times, June ١٤, ١٨٩٦). لە ١٨٩٨شدا لە بابەتێكدا باس لەوەدەكات كە پەیامنێرانی نیویۆرك تایمز دەڵێن " راپۆرتەكان باس لەوەدەكەن كە كوشتارێك لە وان لە ئەرمینیای توركیا رویداوە و باڵیۆزەكانیش باسی دەكەن، بەڵام رۆژنامەگەری توركی ئاماژە بە رەتكردنەوەیەكی فەرمی دەكەن كە لەوانەوە هاتووە" (New York Times, November ٢٩, ١٨٩٨).

بەگشتی ئەو بابەتانەی كە نیویۆرک تایمز لەبارەی رووداوەكانی ساسۆن لەو ماوەیەدا بڵاوی كردۆتەوە پچڕپچڕ و كورتن و تەنها چەند وێستگەیەكی دیاریكراوی كێشەكەیان لە خۆگرتووە. هاوكات زۆر بە كەمی نەبێت ئاماژە بەو هەواڵانە نەدراوە كە لە لایەنەكانی بەرانبەرەوە واتا تورك و كوردەوە بوو بێت.

٦,٢ چاكسازی دووەم لە ئەرمینیا

لە ١٨٩٥دا جارێكی دیكە زلهێزەكان و بە تایبەتیش بریتانییەكان، كە لەوماوەیەدا زیاتر لە ئەرمەنەكان نزیک بوون، لە هەوڵی دووبارە سەپاندنی پرۆژەی چاكسازیدا بوون لە ناوچە ئەرمەننشینەكاندا، ئەوە بوو سەرەتا لە شوباتدا بریتانییەكان لە رێگای باڵیۆزی ئەستەمبوڵیانەوە پرۆژەیەكی تاكتۆڵیان دا بە دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام لە بەر ئەوەی روسیا بەم پرۆژەیە رازی نەبوو، بۆیە لە ١١ی ئایاری ١٨٩٥دا باڵیۆزی هەر سێ وڵاتی روسیاو بریتانیا وفەرەنسا لە ئەستەمبوڵ پرۆژەیەكی سێقۆڵیان دا بە دەوڵەتی عوسمانی كە داوایان لێكرد پەلە بكات لە جێبەجێكردنیدا. لەو پرۆژەیەدا كە "پرۆژەی ئایار بۆ چاكسازی" ناسراوە، داواكرابوو پشكنەرێكی گشتی بۆ چاودێری كردنی جێبەجێكردنی چاكسازییەكان دابنرێت و لیژنەیەكی پشكنەری بۆ بەڕیوەبردنی كاروباری چاودێریكردنەكە دابمەزرێت و ئاسایش بگەڕێتەوە بۆ ناحیە وگوندەكان و سوپاو پۆلیس رێكبخرێتەوەولایەنی دادوەری و باجیش رێكبخرێنەوە. بەڵام گفتوگۆ لە نێوان ئەو باڵیۆزانەو سوڵتاندا درێژەی كێشا بە تایبەتی سوڵتان سودی لەو ناكۆكیانە وەردەگرت كە لە نێو ئەو وڵاتانەدا هەبوو، كێشەی نێوان سوڵتان و ئەو باڵیۆزانە زیاتر ئەوانە بوون، كە سوڵتان دەیگوت مەسیحییەكان بە پێی رێژەیان لەو شەش ویلایەتە دادەمەزرێن، فەرمانبەرە پلە باڵاكان وەک والی و جێگرەكانیان لە رێگای سوڵتانەوە دادەمەزرێن نەک هەڵبژاردن. ئەو ماددە دادوەریانەی كە پێچەوانەی دادوەری عوسمانین هەڵدەوەشێنەوە، بۆیە حكومەتی عوسمانی ئەو پرۆپۆزەڵەی واژۆ نەكرد تا ئەو كاتەی كێشەی ئەیلولی ١٨٩٥ و كوشتاری ئەرمەن روویدا (كە بەقۆناغی یەكەم ناسراوە)، بۆیە ناچاربوو لە ١٧ی تشرینی یەكەمی ١٨٩٥دا واژۆی بكات، بەڵام دوای واژۆكردنیش كێشە لە نێوان بریتانیا وسوڵتان هەر بەردەوام بوو لەسەر ئەو كەسەی دەبووە بەرپرسی چاودێریكردنی بە رێوەچوونی پرۆسەكە، كە دواتر سوڵتان، شاكر پاشای دانا هەرچەندە بریتانیا پێی رازی نەبوو چونكە بە لایەنگری روسیای دەزانی. سەرەڕای نارەزاییەكان تا ٢٠ی تشرینی یەكەمی ١٨٩٩ لەو پۆستەدا مایەوە (توفیق،٢٠١٢:٢٤٢-٢٥٠).

رێفۆرمو وردەكارییەكانی پرۆسەكە و كێشەكانی لەو بابەتانە بوون كە نیویۆرک تایمز زۆرترین بایەخی پێداون. لەم رووەشەوە هەنگاو بەهەنگاو وردەكارییەكانی ئەم پرسەی رووماڵكردووە، لەوانە لە هەواڵێكدا لەسەرەتای مانگی حوزەیرانی ١٨٩٥دا بێ ئەوەی هیچ هەڵوێستێك لەبەرامبەری دەربڕێت دەڵێت دوێنێ دەیلی نیوز بابەتێكی بڵاوكردۆتەوە لە ئەستەنبۆڵەوەو نوسیوێتی سەعید پاشای وەزیری دەرەوەی عوسمانی لە نوێژی جومعەدا بەڵێنی بە باڵیۆزی بریتانی سێر فیلیپ كاری Sir Philip) (Carrieداوە بەر لە جەژن وەڵامی ئەو پرۆپۆزەڵە دەدرێتەوە، كە بریتانیاو روسیاو فەرەنسا بەمەبەستی ئەنجامدانی ریفۆرم لە كارگێڕی و بەرێوەبردنی عوسمانی لە هەرێمی ئەرمەن داوایان كردوەو پێشبینی دەكرێت وەڵامەكە ئەرێنی بێت (The New York Times, June ٣, ١٨٩٥).هەر دوو رۆژ دوای ئەوە هەواڵێكی دیكەی بڵاوكردۆتەوە دەربارەی "پرۆپۆزەڵی چاودێری كردنی ئەرمینیا لەلایەن هێزەكان" (زلهێزەكان) رەتكرایەوە، لەم بابەتەشدا ئاماژە بەوە دەكات كە دیكۆمێنتێكی نهێنی لە ئەستەمبوڵەوە ئەوە دەردەخات حكومەتی عوسمانی وەڵامێكی نەرێنی دەربارەی چاودێری زلهێزەكان بەسەر ئەرمینیاو هاتنی كەشتیە جەنگییەكانی فەرەنساو بریتانیا بۆ بسفۆر دەربڕیوە .(The New York Times, June ٥, ١٨٩٥) لە ١٧ی هەمان مانگیشدا بابەتێكی دیكەی سەبارەت بە "لاوازی سوڵتانەوە" بڵاوكردۆتەوە، كە تیایدا

دەڵێت سـولتان ملکەچی داواکاری زلهێزەکان بوو سـەبارەت بە ئەرمینیا. ئاماژە بەوەدەکات کە سـولتان وەڵامێکی ئەرێنی داوەتـەوە، بەڵام داوای کردووە ماوەی چاودێریەکە بۆ ٣ سـاڵ کەمبکرێتەوە (The New York Times, June ١٧, ١٨٩٥).لە بابەتێکی دیکەش نوسـیویەتی کە "وەڵامی تورکیا جێی گومانە"، تا رادەیەک بێ ئومێدی لە بارەی هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ ریفۆرم دەردەبڕێت و باس لە هەواڵێك دەکات کە باڵیۆزی فەرەنسـاو روسـیاو بریتانیا لە ئەسـتەمبۆڵ داوای وەڵامی دیاریکراو لەکاتی دیاریکراو لە سولتان دەکەن سەبارەت بە بەڕێوەبردنی ئەرمینیا، بەڵام ئەوەی کە وەزیری دەرەوەی عوسـمانی بەوانی داوە وەڵامێکی دڵنیا کەرنیەو جێی قبوڵ نیە .(The New York Times, June ٢٩, ١٨٩٥) هەر لە بارەی ئەو خۆدزینەوەیەی سولتان لە واژۆکرنی پرۆپۆزەڵی ریفۆرمەوە و کێشەی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و زلهێزەکانەوە ئەم رۆژنامەیە چەند بابەتێکی تر دەنووسێت، لەوانە لە ٢١ی ئابی ١٨٩٥دا جارێکی دیکە لە بابەتێکی هەواڵیدا دەڵێت دووبارە سـولتان ئەو داواکارییەی زلهێزەکانی دەربارەی چاودێری و کۆنترۆڵی زلهێزەکانی لەسـەر ئەرمینیا رەتـدەکاتەوە .(The New York Times, August ٢١, ١٨٩٥) لە ئەیلولی هەمان سـاڵیشـدا (١٨٩٥) بابەتێکی بەناونیشـانی "رۆسـتەم ئاغا بەرەو لەبەریەکهەڵوەشان دەڕوات" بڵاوکردۆتەوە، تیایدا باس لەوە دەکات هەواڵێك لە پاریس بڵاوبۆتەوە باس لە دەقی ئەو نامەیە دەکات کە رۆسـتەم پاشای باڵیۆزی عوسمانی لە بریتانیا بۆ وەزیری دەرەوەی خۆیان ناردوویەتی و سـەرنجی بۆ چاوپێکەوتنێکی خۆی لەگەڵ سـەرۆك وەزیرانی بەریتانیا ئەنجامیداوە دەلێت من دەڵێم حکومەتی عوسـمانی لاری لەسـەر ناوەرۆکی بەندی ٦١ی پەیماننامەی بەرلین نییە و لەگەڵ زلهێزەکانی واژۆکەردا کۆکە، بەڵام دان بە کۆنترۆڵ و چاودێری کۆمسـیۆنی نێودەوڵەتی نانێت، بەڵام سالسبۆری رەتیکردۆتەوەو گوتویەتی رەتکردنەوەی حکومەتەکەت واتا بەستنی کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی ترو پچڕاندنی پەیوەندیەکان، بۆیە وڵاتان سـوورن لەسـەر داواکارییەکانیان دەربارەی ریفۆرم (The New York Times, September ٥, ١٨٩٥).کەواتە نیویۆرک تایمز بەوردی چـاودێری ئەو هەواڵانەی کردبێـت کە دەربارەی جێبەجێکردنی ریفۆرم لە ئـارادابوون و بە پێی نوێترین پێشـهـاتەکان هەڵوێسـتی دەربڕیوە و ناونیشـانەکانی داڕشـتووە، کە هەندێک جارو بەپێی ئەو گەشـەسـەندنانی لە ئارادابوون پێی وابووە سوڵتان تەنازولی کردووە، بەڵام دواتر و بە پێی ئەو گۆڕانکاریانەی لە هەڵوێسـتی سـوڵتاندا روویانداوە پێی وابووە چاکسـازی رەتکراوەتەوە لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە.

جگە لەمانە نیویۆرک تایمز گرنگی بەلایەنەکانی دیکەی ئەم پرسەش واتە ریفۆرم لە ناوچە ئەرمەنییەکانـدا داوە لەو رووەشـەوە بابەتی زۆری دەربارەی رەهەنـد و رووداوەکانییەوە نووسـیوە. بۆ نمونە لە ٢٩ی حوزەیرانی ١٨٩٥دا دەنوسـێت شـاکر پاشـای یاریدەدەری یەکەمی سـوڵتان وەك کۆمیسـونەری ئیمپراتۆری بۆ چاکسـازی لە ئەرمینیا بە "پشـکنەری ئیمپراتۆر" دانراوە، بەڵام هیچ دەسەڵاتێکی جێبەجێکاری نیە (The New York Times, June ٢٩, ١٨٩٥).

لە ٢٢ی تەمموزیشـدا هەر لەبارەی شـاکر پاشـاوە بابەتێك بڵاودەکاتەوەو باس لەوەدەکات دانانی شاکر پاشا بۆ سـەرپەرشـتی کردنی ریفۆرم لە ئەرمینیا سازشکردنی سـوڵتانە بۆ زلهێزەکان، کە بەردەوام جەخت لەسـەر چاکسـازی دەکەنەوە لە ئەرمینیا New York Times, July ٢٢, ١٨٩٥)).

لەلایەکی دیکەوە لە ٩ی ئەیلولدا بابەتێك دەربارەی پێشـنیارەکانی سـوڵتانەوە لە بارەی چاکسازی لە ناوچە ئەرمەن نشینەکانەوە بەناونیشانی: سازشکردنی سولتان، ئەو چاکسازیانەی کە بڕیاریدا ئەنجامی بدات لە بەڕێوەبردنی ئەرمینیا (Concessions of the Sultan: Reforms which he offers to make in the Administration of Armenia) دەنووسـێت، کە هەواڵێکە لەسـەر ئەوەی سوڵتان تێبینیەکانی خۆی لەسەر ریفۆرم داوە بە زلهێزەکان و دەڵێت والی لە مەسیحی دەبێت، بەڵام بەرێوەبەرە کارگێڕییە فەرمییەکانی دیکە بەرێژە لە موسڵمان و مەسیحی هەڵدەبژێردرێن و ئەفسەری مەسیحی لەناو سوپا دادەمەزرێت و هێزێکی پۆلیس لە گوندەکان دادەمـەزرێت و نوێنەرانی باڵیۆزخانەکانی فەرەنسـاو روسـیاو بریتانیا لە پەیوەندی راسـتەوخۆدا دەبن لەگەڵ سەرۆکی ئەو کۆمسیۆنە چاودێرییەی کە سوڵتان دایدەمەزرێنێت .(The New York Times, September ٩, ١٨٩٥) سەرەڕای ئەمانە، لە بابەتێکدا کە لە تشرینی یەکەمدا بڵاوی کردۆتەوە پێچەوانەی پێشتر دەڵێت پێویستە سولتان تەنازول بکات بۆ داواکاری زلهێزەکان. باس لەوەش دەکات کە بەپێی راپۆرتی نوێنەرەکانی لە ناوچەی سـاسـۆن و ناوچەکانی دیکەش دڵەراوکێ لەسـەر جێبەجێ نەکردنی ریفۆرمەوە هەیە. هاوکات باس لەوەدەکات کە بەم هۆیەوە بریتانیا کەوتۆتە هەڕەشە لە دەوڵەتی عوسمانی (The New York Times, October ٦, ١٨٩٥).

لە ١٠ی تشـرینی یەکەمیشـدا لە بابەتێکدا باس لە هەواڵێك دەکات و دەڵێت لە رۆژنامەکانی ئەستەنبۆڵدا بڵاوکراوەتەوە کە ئەنجومەنی وەزیران ئەم شەو نەخەوتوون بۆ تاوتوێکردنی داواکاری زلهێزەکان دەربارەی ریفۆرم لە ئەرمینیاو رەزامەندبوون لەسـەر ئەو رەشـنووسـەی کە دەستکاری کراوە (The New York Times, October ١٠, ١٨٩٥).دواتریش هەر لەو مانگەدا چەند بابەتێک دەربارەی هەوڵی زلهێزەکان لە بارەی فشـارخسـتنە سەر سوڵتان بۆ ئەنجامدانی ریفۆرم بڵاو دەکاتەوە و لە ١٦ی هەمان مانگیش لەبابەتێکدا لە رۆژنامەی کرۆنسـایل(Charonicle) ی لەندەنییەوە وەریگرتووە، باس لەوە دەکات باڵیۆزی وڵاتانی بریتانیاو روسیاو فرنسا کۆبوونەتەوەو دواین رەشـنووسـیان پێشکەش بە سـەعید پاشـای وەزیری دەرەوە کردووەو دەبێت سوڵتان وەڵامیان بداتەوە، بەڵام تا کاتژمێر ٤یش وەڵام نەبووە، کە ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی سـوڵتان دەیەوێت سـوود لەکات وەربگرێت (The New York Times, October ١٦, ١٨٩٥).لە ٢١ی هەمان مانگیشـدا بەپشـتبەسـتن بە بابەتێکی رۆژنامەی مۆرنینگ پۆسـت (The Morning Post) دەڵێت باڵیۆزی بریتانیاو فەرەنسـاو روسـیا رەشـنووسی ریفۆرمیان بۆ سـوڵتان بردووە (The New York Times, October ٢١, ١٨٩٥).لە کۆتایی ئەو سـاڵەشـدا رەخنە لە ئەندامانی کۆمیتـەی کۆنترۆڵ دەگرێت، کـە بۆ چاودێری ریفۆرم لەلایەن تورکیاوە دانرابوون بە شیاویان نازانێت.(New York Times, November ٢, ١٨٩٥)

بە وردبوونەوە لەو بابەتانەی لای سـەرەوە دەردەکەوێت کە نیویۆرک تایمز بایەخی زۆری داوە بە بڵاوکردنەوەو بەدواداچونی تەواوی وردەکارییەکانی پرۆسەی ریفۆرم و ئەو گۆڕانکاری و بەرەو پێشـچونانەی لەو ماوەیەدا بەسـەر بۆچونی زلهێزەکان و سـوڵتاندا هاتوون. لەم بارەشـەوە زۆر جار هەڵوێسـتی خۆی دەربڕیوە وباس لەوە دەکات کە پێویستە سولتان سازش بکات یان سوڵتان سازشی کرد. زۆرجاریش باس لەوە دەکات کە هەڵوێستی ئەرێنی و نەرێنی لە ئارادابوون. ئەگەر لە کۆی ئەو بابەتانەو ئاراسـتەی بابەتەکان وردبینەوە دەردەکەوێت کە ئەو رۆژنامەیە زۆر پەرۆشی ئەنجام

دانی ئەو چاکسازییە بووە. بەمەبەستی گێڕانەوەی ئاسایش بۆ ناوچەی ئەرمەن نشینەکان لەلایەک و لەلایەکی دیکەشەوە باڵادەست بوونی زلهێزەکان بە سەریانەوە بە بەرژەوەندی خۆیان.

٦,٣ هەڵویستی نیویۆرک تایمز بەرامبەر زلهێزەکان

ئەمریکا لەو دۆخەدا نەبوو دەستوەردان لەو ناوچانەدا بکات بۆیە زیاتر هەڵوێستی ئەوە بوو، کە ئەرمینیا لەژێر سایەی زلهێزێکی ئەوروپیدا بێت، ئەویش لەو سۆنگەیەوە کە لە ژێر سایەی دەوڵەتێکی مەسیحیدابن نەک ئیسلام، بۆیە لەو ماوەیەدا ئەمریکییەکان زیاتر وەك پرسێکی مرۆیی و لە روانگەیەکی ئاینییەوە دەیانڕوانییە کێشەکە کە لەم روەشەوە پێیان باش بوو زلهێزەکان چاودێری کێشەکە بکەن و زیاتر لە بەرژەوەندی ئەرمەن دەستوەردان بکەن. لەم بارەیەشەوە رۆژنامەی نیویۆرك تایمز چەندین بابەتی بڵاوکردۆتەوەو تیایاندا زۆر بەروونی روو دەکاتە زلهێزەکان و داوای بە هاناچوونی ئەرمەنەکانیان لێدەکات وبگرە هەندێک جار رەخنەشیان ئاڕاستە دەکات و بەکەم تەرخەمیان دەزانێت لەم رووەوە، لەوانە لە نیسانی ١٨٩٥ لە بابەتێکدا باس لەوە دەکات کە هەریەك لە پەیماننامەی سان ستیڤانۆو بەرلین بەپێی بەرژەوەندی زلهێزەکان بوون، بەڵام لە سان ستیڤانۆدا بەپێی بەندێك ئەرمینیا کەوتە ژێرڕکێفی روسیا، کە بەمە لانی کەم دەکەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتێکی مەسیحی هاوئاینەوە، بەڵام لە پەیماننامەوی بەرلیندا ئەو بەندەش نەماو ئەرمینیا کەوتەوە دەستی تورکەکان و بەمەش سەرکوتکاری تاڵان و کوشتن ووردە ووردە بەردەوام بوو تا گەیشتە لوتکەو قەسابخانە روویداو بووە هۆکاری یاخی بوون و راپەڕینی ئەرمەنەکان. رۆژنامەکە دەڵێت روونە کە هەموو ئەو کردارە دڕندانانەی تورکەکان بەرامبەر بە ئەرمەن کردوویانە لە ١٨٧٨هوە واژۆکەرانی بەرلین بەرپرسیارییەتی هەڵدەگرن، چونکە راستە ئەوان ئاشتیان لەو کۆنگرەیەدا بەدەستهێنا، بەڵام ئەرمینیایان بەرەو سەرکوتکاری و کاری دڕندانە برد، راستە بریتانیاو نەمسا چەند بەرژەوەندییەکیان لەسەر حیسابی روسیاو تورکیا بەدەستهێنا، بەڵام ئەمە لەسەر حیسابی ئەرمەن بوو، ئەو دەڵێت ئەمە بەرپرسیارییەتی ئەوانە (زلهێزەکان) کە نەهێڵن رەفتاری خراپ بەرامبەر ئەرمەنەکان ئەنجام بدرێت، بەڵام ئەوان ئەم ئەرکەیان تەواو پشتگوێ خستووە هەربۆیە ئێستا ناوچەکانی ئەرمەن زۆر لە جاران زیاتر لە دڵە راوکێدایە. لە کۆتاییشدا دەڵێت نزیکەی نیوسەدەیە ئەو هێزانە بەهۆی ململانێکانیانەوە لەسەر ئەستەمبۆڵ پارێزگاری لەمانەوەی دەوڵەتی عوسمانی دەکەن، لەبەرئەوەی ناگەنە یەك لەسەر دابەشکردنی تورکیا، هەربۆیەشە ئەرمینیا لەژێرباری عوسمانیدا ماوەتەوە (The New York Times, April ٢٠, ١٨٩٥).

هەر لە بارەی ململانێی نێوان زلهێزەکان وکاریگەری لە سەر کێشەی ئەرمەن، لەبابەتێکی دیکەدا نیویۆرک تایمز باس لەو کێشانە دەکات کە لەنێوان زلهێزەکاندا هەبوون لەسەر تورکیاو بەتایبەتیش هەڵوێستی ئەڵمانیا بەرامبەر سوڵتان و کاریگەریی لەسەر کێشەی ئەرمەن. جارێکی دیکە دەڵێت زلهێزەکان ناوێرن فشار بخەنە سەر سوڵتان لەترسی کەوتنەوەی شەڕ لەنێو زلهێزەکاندا، هەرچەندە وەکو گەل و رای گشتی هەریەك لە ئەڵمانیاو نەمسا هاوسۆزن لەگەڵ ئەرمەنییەکان، بەڵام مەترسی ئەو جەنگەیە وای کردووە ئەوە لە ئەرمینیا رووبدات. سوڵتانیش نایەوێت بۆچوونی خۆی راشکاوانە دەربارەی ریفۆرم بدات، چونکە دەیەوێت دۆخی نێوان نەتەوە جیاجیاکانی ئاسیای بچوك بپارێزێت (The New York Times, December ١٦, ١٨٩٥). لەم بابەتانەدا زۆر بەروونی دەردەکەوێت کە ئەم رۆژنامەیە بەرپرسیارییەتی ئەو دۆخەی ئەرمەنی تێکەوتوە لەو کاتەدا دەخاتە ئەستووی زلهێزەکان. هەر بۆیە لە بابەتێکدا بەروونی رەخنە لە هەڵوێستی زلهێزەکان دەگرێت و ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو ژمارە زۆرەی ئەرمەن کوژراون و پێدەچێت ئەوەی ماویشن لەم زستانەدا دەرنەچن و بمرن، بەڵام نە ئەم باسە ترسناکەو نە ئەم ئەگەرە مەترسیدارە وا لەو هێزانە دەکات ململانێی نێوانیان لەبیر بکەن. نە بە ناوی مەسیحییەت و نە بە ناوی مرۆڤایەتییەوە ئەو دژیەکی و بەرژەوەندییە جیاوازانەیان لەبیربکەن، هەر لەم پەیوەندەدا بەئاشکرا هانی دەستێوەردانی چەکداری دەدات. زیاتریش هەڵوێستی وایە کە ئەم کارە بە روسیا بسپێردرێت بەڵام ئەو پێی وایە کە بریتانیا رێگری سەرەکییە لە بەردەم ئەو هەنگاوەدا. لەم رووەشەوە ئاماژە بەوە دەکات کە هەرچەند هێزی دەریایی لە ئەستەمبۆڵ نزیکبۆتەوەو هەواڵی هێرش کردنە سەر ئەستەمبۆڵ لەلایەن مەحفەڵی ئەوروپییەوە هەیە، بەڵام هیچی بەقەد هێرشی روسیا بەتەنیا کاریگەر نابێت، بەڵام زلهێزەکان رێگرەو لەپێش هەمووشیان بریتانیا (The New York Times, December ٢٥, ١٨٩٥). ئەم هەڵوێستەی لە بابەتێکی دیکەشدا دووبارە کردۆتەوە و بریتانیا بە بەربەستی چارەسەرکردنی کێشەی ئەرمەن دەزانێت و باس لە هەڵوێست و لێدوانی چەمبرلن (Chamberlain) دەکات دەربارەی ئەرمینیا و رەخنە لە هەڵوێستی بەریتانیا دەگرێت و دەڵێت کێشەی تورکیا پێویستی بە هەڵوێستی گۆڕەپانی ئەوروپییە. لە کۆتایشدا بەڕاشکاوی دەڵێت بەربەستی سەرەکی لەبەردەم چارەسەرکردنی کێشەی ئەرمەن ماوەی ٢٠ ساڵە بریتانیایە (The New York Times, January ٢٧, ١٨٩٦).

یەکێکی دیکە لەو بابەتانەی پەیوەستن بە هەڵوێستی زلهێزەکانەوە گواستنەوەی هەواڵی چالاکییەکانی زلهێزەکانە لە ناو دەوڵەتی عوسمانیدا لەمەڕ کێشەی ئەرمەن. لەم رووەشەوە لەیەکێک لە ژمارەکانیدا هەواڵێکی بڵاوکردۆتەوەو باس لەوە دەکات کە سوڵتان سکاڵا لە بریتانیا دەکات لەلای فەرەنسییەکان و روسییەکان دەربارەی گرنگیدانی بە ئەرمینیاو دەڵێت سوڵتان نامەیەکی ئاراستەی سیاسەتمەدارانی فەرەنساو روسیا کردووەو تیایدا گازاندە لە هەڵوێستی بریتانیا دەکات کە سوکایەتی بە شکۆی سوڵتان دەکات و داوایان لێ دەکات پێگەی خۆیان بەکاربهێنن بۆ ئەوەی وا لە بریتانیا بکەن هەڵوێستی خۆی بگۆڕێت، بەڵام وەڵامی فەرەنساو روسیا جێی دڵخۆشی سوڵتان نەبوو (The New York Times, August ٢٩, ١٨٩٥). لەم سۆنگەیەوە هەواڵێکی دەربارەی "مەترسییەکان لە تورکیا" بڵاوکردۆتەوەو باس لەوە دەکات باڵیۆزی زلهێزەکان بەدواداچوون بۆ پەیماننامەی بەرلین دەکەن و بەتایبەتیش گێڕانەوەی ئاسایش. هەواڵەکە دەڵێت ناوە ناوە مەسیحیەکان لەنێو سەرجەم گەلانی ترداو لەبەشی هەرە زۆری ئیمپراتۆریای عوسمانیدا هەراسان دەکرێن و هێرشیان دەکرێتە سەر. هەربۆیە باڵیۆزەکان ئەمڕۆ (٥ی تشرینی دووەمی ١٨٩٥) لەگەڵ سوڵتاندا کۆبوونەتەوە بۆ چارەسەرکردن و بەدواداچوونی کیشەکە و روونیان کردۆتەوە، ئەگەر سوڵتان لەئاستی چاوەڕوان کراودا نەبێت ئەوا ئەو هێزانە هەنگاوی تر دەنێن، باڵیۆزەکان داوایان لە سەعید پاشای وەزیری دەرەوە کردووە، کە حکومەتی عوسمانی کۆتایی بەو دۆخە بێ سەروبەرییەی هەیە بهێنێت (The New York Times, November ٦, ١٨٩٥).

لەلایەکی دیکەوە لەبارەی هەڵوێستی زلهێزەکانەوە نیورک تایمز لە بابەتێکدا بەرگری لە هەڵوێستی ئەمریکا دەکات لەبارەی ئەرمەنەوەو وایدەردەخات کە ئەمریکیەکان بەدوای بەرژەوەندییەوە نین لە ناوچەکەدا، بەڵکو تەنها لە روانگەیەکی مرۆییەوە کار لەسەر کێشەکە دەکەن. لەم بارەشەوە گلەیی لە حکومەتی عوسمانی دەکات کە ڕێگری بۆ کاری هەواڵ کۆکردنەوەی ئەمریکیەکان دەکات و دەڵێت ئێمە لەم ڕووەوە دەمانەوێت باشترین زانیاری بەدەست بهێنین لەو بەشەی ئیمپراتۆریای عوسمانی کە ئاژاوەی تێدایە، ئەویش لە ڕێگای ناردنی قونسولگەری ئەمریکی بۆ سیواس بۆ ئەنجامدانی ڕاپۆرتێك، بەڵام لەلایەن حکومەتی عوسمانییەوە ڕێگری کراوە. ڕۆژنامەکە دەڵێت کاری ئێمە لەم بوارەدا نەتیوەگلان نە لەکێشەی ڕۆژهەڵات و نە دەستوەردانە لە کاروباری ناوخۆیی لە بارەی مافی بازرگانی نە دەستوەردانی سیاسی یان پاراستنی ئازادی ئاینی، ئاینە ناموسڵمانەکان، بەڵکو ئێمە هەوڵ دەدەین زانیاری دروست دەربارەی دۆخەکە بەدەست بهێنین بۆ ئەوەی بەدواداچوونی وورد بکەین (The New York Times, December ٤, ١٨٩٥).

لە بابەتێکی دیکەشدا هەواڵێکی دەیلی نیوز بڵاودەکاتەوەو کە گوایە دەڵێت ڕۆژێک پێشوتر لە ئەستەمبۆڵ بڵاوبۆتەوە کە دەڵێت سوڵتان بەڵگەیەکی لایە کە لەلایەن ئەرمەنەکانی خرپوتەوە نووسراوە، ئەوە روون دەکاتەوە، کە مسیۆنەرە ئەمریکییەکان لاوەکانی ئەرمەن فێردەکەن و دواتریش تووشی بەڵایان دەکەن هەروەها باس لەوە دەکات کە لەچەند شوێنێك دەسەڵاتی ناوچەکە (ئیدارەی فەرمی) ئەرمەنەکان ناچاردەکەن بۆئەوەی واژۆ لەسەر ئەوەبکەن کە ئەو ئازادییەی لە تورکیا هەیانە لە هیچ شوێنێکی تر نییە .(The New York Times, December ٢, ١٨٩٥) کە ئەم ڕۆژنامەیە ئەمە بە پیلان لە دژی ئەمریکا ناو دەبات وباس لەوەدەکات کە ئەوان هیچ دەستیان لەو کێشانەدا نییە.

لەلایەکی دیکەشەوە هەر لەم ڕووەوە لە ١٤ی حوزەیرانی ١٨٩٦دا نیویۆرك تایمز بابەتێکی دەربارەی ئەو کێشەیە بڵاوکردۆتەوە، کە ئیدون مونسڵ بلیس (Edwin Munsell Bliss) دەربارەی تورکیاو کێشەی ئەرمەن نووسیویەتی، وباس لە پەیوەندییە سیاسییەکانی تورکیاو زلهێزەکان دەکات و دەڵێت کە پەیوەندی نێوان ئەمریکاو تورکیا سیاسی نییە بۆیە ڕۆژنامەکە دەڵێت نووسەر داوا لە حکومەتی ئەمریکی دەکات کە زۆر بە باشی لە ڕووی مرۆییەوە کار لەسەر ئەوە بکات و کۆتایی بەو ململانێیە بهێنێت و کۆتایی بەو کارە درندانەیە بهێندرێت کوردەکان ئەنجامی دەدەن (The New York Times, June ١٤, ١٨٩٦).

٦,٤ هەڵوێستی نیویۆرک تایمز بەرامبەر بە کورد لە کێشەی ئەرمندا

سەبارەت بە هەڵوێستی نیویۆرک تایمز بەرامبەر بە کورد لەو ماوەیەدا، ئەوا دەکرێت بڵێین درێژە پێدانی هەمان هەڵوێستی نەرێنی و تارادەیەک دوژمنانەی پێشوتر بووە، کە ئاماژەی پێکراو بگرە توندتریش بووە. بۆیە وەك پێشتریش ئاماژەی پێکرا ئەم ڕۆژنامەیە بەردەوام کوردی بە تاڵانچی و درندە ناوزەد کردووەو هەمووکات لەپاڵ سوپای تورکیدا باسی کردووەو بگرە هەندێك جار کوردی خراپتر لە تورك زانیوە، بۆ نمونە لەو بابەتەدا کە دەربارەی کتێبەکەی ئیدوین ماونزل بڵاویکردۆتەوە ئاماژەی بەوەکردووە کە پێویستە کار لەسەر ئەوە بکرێت بەخێرایی و تاهەتایی کارە درندەییەکانی درندە کوردەکان ڕابگیرێت (The New York Times, June ١٤, ١٨٩٦).هەروەها لە بابەتێکی دیکەدا باس لەوەدەکات کە ڕۆژنامەکانی تورکیا بڵاویان کردۆتەوە ١٠٠ کەشتی کەلوپەل وەکو پاداشت بۆ کوردەکان بێت (The New York Times, October ١٠, ١٨٩٥).

نەک هەر ئەوەندە بەڵکو بابەتێکی هەر بەناونیشانی: شەیتان لەشێوەی مرۆڤدایە (Devils in Human Form)بڵاوکردۆتەوە کە مەبەستی کوردە، باس لەوەدەکات کە لە ١٨٩٣دا کوردەکان هێرشیان کردۆتەسەر گوندە مەسیحیەکان، کە ئەگەر لە ڕاستیدا بە هاندانی حکومەتی عوسمانیش نەبوبێت، بەڵام پیلانێك لە ئارادابووە و دەڵێت لە ١٨٩٤دا جارێکی دیکە کوردە شەیتانەکان دەستیان بە تێکدانی گوندە مەسیحسەکان کردەوەو دەستیان بەسەر ماڵ و موڵکیان داگرت و ئەوەی بە کەڵکیان هات بردیان تەنانەت ئافرەت و منداڵ و ماڵات، ئەو لەم بابەتەدا دەڵێت ناوچەی ساسۆن لە ڕاپەڕیندا بوون، بەڵام بووە هۆکاری کوشتارو تاڵانکردنیان و کوردو سەربازەکانی تورکیا بەیەکەوە هێرشیان دەکردە سەریان و ئاگریان لە ماڵەکان بەردەداو هەمووشتێکیان تاڵان کرد (The New York Times, November ١٦, ١٨٩٦).ئەمانەو لە چەندین شوێنی دیکەشدا کە لە بابەتەکانی پێشتردا ئاماژەیان پێکراوە ئەم ڕۆژنامەیە هەڵوێستی نەرێنی بەرانبەر بە کورد دەربڕیوە، ئەمە جگە لەوەی کە لە زۆر بابەتی ئەم ڕۆژنامەیەدا، قسە لەسەر ناوچەکانی کوردستانە، کەچی ناونیشانەکە بەناوی ئەرمینیاوەیە، واتا ئەم ڕۆژنامەیەش ئەو ناوچانەی کوردستانی بە ئەرمینیا زانیوە.

کەواتە ئەوەی دەردەکەوێت ئەوەیە کە ئەم ڕۆژنامەیە لە ڕوانگەیەکی ئاینییەوە ڕوانیویەتیە کێشەکە و لە بەر ئەوەی کورد ئیسلام بوون و ئەرمەن مەسیحی، بۆیە هەمیشە هەوڵیداوە کورد لە شێوەی دەستدرێژیکارو درندە دەربخات و هەوڵبدات قەبارەی کورد لەوکارانەدا کە لە ژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانی وبە بڕیاری ئەو دەوڵەتە ئەنجامدراون گەورەتر دەربخات.

٧. ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بە چەند ئاکامێک گەیشتین، لەوانەش:-

١. ڕۆژنامەی نیویۆرک تایمزی ئەمریکی لە ماوەی نێوان ١٨٧٧-١٨٩٨دا، کە ماوەی ئاڵۆزبوونی پەیوەندی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئەرمەنە و بە قەیرانی یەکەمی ئەو کێشەیە ناوزەد دەکرێت، بایەخێکی زۆری بە ڕووداوەکانی ئەو قەیرانەو وردەکارییەکانی داوەو لەم ڕووەشەوە لە بەشێکی زۆری ژمارەکانی ئەو ماوەیەدا بابەتی لەم ڕووەوە بڵاوکردۆتەوە.

٢. هەروەها بەوە گەیشتین کە ئەم ڕۆژنامەیە لە بەشی زۆری کارەکانی لە بارەی کێشەی ئەرمەنەوە بێلایەن نەبووەو بەڵکو هەڵوێستی دەربڕیوە، کە زۆر بە ڕوونی لایەنگری ئەرمەنی پێوەدیارە و بەرگری لە کێشەکە کردووە کە زیاتریش لە سۆنگەیەکی ئاینییەوە بووە.

٣. هاوکات ئەوەمان بۆ ڕوون بووەوە کە هەر لە سەرەتای کێشەکەوە ئەم ڕۆژنامەیە هەوڵی ڕاکێشانی سەرنج و سۆزی زلهێزو وڵاتە مەسیحییەکانی داوە بەلای کێشەی ئەرمەنداو هەوڵی داوە وایان لێبکات لە بەرژەوەندی ئەرمەن دەستوەردەنە قەیرانەکەوە.

٤. لە لایەکی تریشەوە بۆمان دەرکەوت کە هەر بە هۆی جیاوازی ئاینییەوە ئەم ڕۆژنامەیە هەر لە سەرەتاوە هەوڵی ناشرین کردنی کوردی داوە لە کێشەکەدا

و وەک دڕندە و تاڵانچی باسی کردوون. لەکاتێکدا کوردیش هاوشـــێوەی ئەرمەن لە سیاسەتی سەرکوتکردن و چەوساندنەوەی عوسمانییەکان لەوماوەیەدا بێ بەش نەبووەو بەڵکو هەوڵ و کۆشـــشـــی بەشـــێکی زۆری کوردان بۆ دەربازبوون لەو ســیاســەتەو مانەوەی بووە، بەڵام نیویۆرك تایمز لەم رووەوە هیچ بایەخێکی پێ نەداوەو بەلایەنگیری کردنی کێشـەی ئەرمەن، مەسـەلەی کوردی تەواو پشتگوێ خستووە.

٥. لەکۆی بابەت و هەواڵـەکانی رۆژنامەی نیویۆرك تایمز تایبەت بە کێشـــەی ئەرمـەن لە مـاوەی ١٨٧٧-١٨٩٨ ئەوە بەروونی دەردەکەوێت کە بەهۆی سیاسـەت و ململانێی زلهێزەکان لەلایەك و لەلایەکی دیکەشـەوە سیاسـەتی دەوڵەتی عوســمانی بۆ خۆدزینەوە لەپێدانی ماف و پاراســتنی کەمینە ئاینی و نەتەوەییەکانی ژێردەســتی، کوشتاری یەکەمی ئەرمەن سەریهەڵداوەو بەشێکی زۆری ئەرمەنیش بەو هۆیەوە بونەتە قوچی قوربانی.

٨. سەرچاوەکان

٨,١ سەرچاوە کوردییەکان

جەلیل، جەلیلی: ٢٠٠٦ هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ، ئەنوەر قادر لە ڕوسیەوە کردوویەتی بە کوردی، چ٢، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

جوەیدە، د. وەدیع: ٢٠٠٨ جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد بنەماو پەرەسەندنی، وەرگێرانی: د. یاسین سەردەشتیی، چاپخانەی سیما، سلێمانی .

الصلابی، د. علی محمد: ٢٠٠٧ دەوڵەتی عوسمانی هۆی گەشەسەندن و ڕووخانی، ، وەرگێرانی: احمد عبدالرحمن احمد، نهاد جلال حبیب الله، کتێبخانەی نارین، هەولێر.

عەلیاوەیی، عەبدوڵڵا: ٢٠٠٤ کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانی دا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان (لێکۆڵینەوەیەکە لەبواری مێژووی سیاسی دا)، ، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی.

مەنتك، کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین:٢٠٠٠ کوردستان لەنێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

ئەحمەد، کەمال مەزهەر، ١٩٧٥، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

یەحیا، عەبدولفەتاح عەلی: ٢٠٠٧ چالاکی و هەڵسوڕانی مژدەبەرە ئەمریکیەکان لە کوردستاندا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا، ، ژمارە (٣)، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی،ساڵی پانزەهەم، تشرینی دووەمی، سلێمانی.

ئەمین، نەوشیروان مستەفا، ٢٠٠٥، کوردو عەجەم مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان، سلێمانی.

٨,٢ سەرچاوە عەرەبییەکان

أبو زیدون، ودیع: تاریخ الامبراطوریة العثمانیة من التأسیس الی السقوط، ٢٠٠٣، الأهلیة للنشر والتوزیع، عمان.

مصطفی، احمد عبدالرحیم: ١٩٨٢ في اصول التاریخ العثماني، ، دار الشرق، د.م.

توفیق، هوگر طاهر ٢٠١٢ الکرد والمسالة الارمنیة (١٨٧٧-١٩٢٠)، ()، مطبعة ئاراس، اربیل.

بول امیل، تاریخ ارمینیا، ت. شکری علاوی، بیروت، د.ت.

عمر عبدالعزیز نوار وعبدالمجید نعنعی، التاریخ المعاصر، أوروبا من الثورة الفرنسیة الی الحرب العالمیة الثانیة، دار النهضة العربیة، بیروت، د.ت.

صحیفة نیویورك تایمز ١٥٤ سنة من العمل الصحفي والاثارة والجدل، .htm٠٦٨/٥١http://annabaa.org/nbanews/

٨,٣ سەرچاوە بیانییەکان

Dwight, w. Marsh, ١٨٦٩, The Tennesseean in Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in the Life of Samuel Audley Rhea, Philadelphia.

S.C.Bartlett, ١٨٧٢Skethes of the Missions of the American Board, Boston .

Umit, Devrim, (٢٠١٤), The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey,-١٨٧٦ ١٩١٤,International,Journal of Humanities and Social ,V ,٤,No,.,٦

٨,٤ رۆژنامەی نیویۆرك تایمز بەزمانی ئینگلیزی:-

The New York Times, March ٣١, ١٨٧٧.

The New York Times, December ٢, ١٨٧٧.

The New York Times, December ١٦, ١٨٧٧.

The New York Times, April ٣, ١٨٨٠.

The New York Times, May ٤, ١٨٨٠.

The New York Times, February ٢٠, ١٨٨١.

The New York Times, August ١٧, ١٨٨١.

The New York Times, September ٢٣, ١٨٨٩.

The New York Times, December ٢٢, ١٨٨٩.

The New York Times, July ٢٧, ١٨٩٠.

The New York Times, August ٢٨, ١٨٩٠.

The New York Times, August ٣١, ١٨٩٠.

The New York Times, September ٧, ١٨٩٠.

The New York Times, June ٩, ١٨٩٢.
The New York Times, December ٩, ١٨٩٤.
The New York Times, January ٣١, ١٨٩٥.
The New York Times, February ٥, ١٨٩٥.
The New York Times, April ٢٠, ١٨٩٥.
The New York Times, June ٣, ١٨٩٥.
The New York Times, June ٥, ١٨٩٥.
The New York Times, June ١٧, ١٨٩٥.
The New York Times, June ٢٩, ١٨٩٥.
The New York Times, July ٢٢, ١٨٩٥.(
The New York Times, August ٢١, ١٨٩٥.
The New York Times, August ٢٩, ١٨٩٥.
The New York Times, September ٥, ١٨٩٥.
The New York Times, September ٧, ١٨٩٥.
The New York Times, September ٩, ١٨٩٥.
The New York Times, September ٢٢, ١٨٩٥.
The New York Times, October ٦, ١٨٩٥.
The New York Times, October ١٠, ١٨٩٥.
The New York Times, October ١٦, ١٨٩٥.
The New York Times, October ٢١, ١٨٩٥.
The New York Times, November ٢, ١٨٩٥.
The New York Times, November ٦, ١٨٩٥.
The New York Times, November ٢٢, ١٨٩٥.
The New York Times, December ١, ١٨٩٥.
The New York Times, December ٢, ١٨٩٥.
The New York Times, December ٤, ١٨٩٥.
The New York Times, December ١٣, ١٨٩٥.
The New York Times, December ١٦, ١٨٩٥.
The New York Times, December ٢٠, ١٨٩٥.
The New York Times, December ٢٥, ١٨٩٥.
The New York Times, January ٢٧, ١٨٩٦.
The New York Times, April ٢٧, ١٨٩٦.
The New York Times, June ١٤, ١٨٩٦.
The New York Times, July ٢١, ١٨٩٦.
The New York Times, November ٧, ١٨٩٦.
The New York Times, November ١٦, ١٨٩٦.
The New York Times, November ٢٩, ١٨٩٨.

---

[١] - رۆژنامەیەكی رۆژانەی ئەمریكییە كە لە ١٨-٩-١٨٥١ەوە لە شاری نیویۆرک لە لایەن كۆمپانیای نیۆیۆرک تایمزەوە دەردەكرێت، بۆ زیاتر بڕوانە: صحيفة نيويورك تايمز ١٥٤ سنة من العمل الصحفي والاثارة والجدل، http://annabaa.org/nbanews/٥١/٠٦٨.htm

[٢] - سەرجەمی ئەم ژمارانەی رۆژنامەی نیویۆرک تایمزی ئەمریكی وەرگیراوە لە ئەرشیفی كتێبخانەی كۆنگرێسی ئەمریكا (Library of Congress)، بڕوانە: https://www.loc.gov/newspapers/?q=new+york+times

[٣] - بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (نوار و نعنعی، د.ت،٢٩١-٣٠٤).

[٤] - بۆ زانیاری زیاتر لەم رووەوە بڕوانە: (تۆفیق، ٢٠١٢: ٨٤-٨٨).

[٥] - پەیماننامەی سان ستیڤانۆ لە ٣ی ئازاری ١٨٧٨ لە نێوان روسیاو عوسمانیەكاندا بەستراو لە ٢٩ بەند پێكهاتبوو كە زۆربەیان لەبەرژەوەندی روسیا دابوون و مەرجی زۆر بەسەر دەوڵەتی عوسمانی سەپێنرا. بەندی ١٦ی پەیمانەكە بۆ مەسەلەی ئەرمەن تەرخانكرابوو. دەوڵەتی عوسمانی پەیمانی دا بەبێ دواكەوتن ریفۆرم لەو ناوچەیەدا بكات كە ئەرمەنی تێدادەژین، بەڵام وڵاتە ئەوروپاییەكان و بەریتانیا بەتایبەتی دژی ئەم پەیماننامەیە وەستانەوەو بۆیە لەژێر فشاردا ئەو پەیماننامەیە هەڵوەشێندرایەوەو پەیمانی بەرلین جێیگرتەوە (أبو زيدون، ٢٠٠٣: ٢٩٣، ٢٩٤ ؛ عەلیاوەیی، ٢٠٠٤: ٩٤، ٩٥ ؛ مصطفى، ١٩٨٢: ٢٤٤).

[٦]- پەیماننامەی بەرلین لە ١٣ی تەمموزی ١٨٧٨ راگەیەندرا، كە لە ئاكامی بەستنی كۆنگرەی بەرلین بوو لە حوزەیران و تەمموزی ١٨٧٨ بە بەشداری بەریتانیا، روسیا، ئەڵمانیا، فەرەنسا و نەمسا، هەروەها نوێنەری توركیاو نوێنەری ژمارەیەك لە دەوڵەتان و گەلانی بالكان بەسترا. پەیماننامەكە لە ٦٤ بەند پێكهاتبوو وبەندی ٦١ی بۆ مەسەلەی ئەرمەن و مافی ئەرمەنەكان لە دەوڵەتی عوسمانیدا تەرخانكراوە. (أبو زيدون، ٢٠٠٣: ٢٩٨ ؛ ئەحمەد، ١٩٧٥: ١٠٤-١٠٥؛ مصطفى، ١٩٨٢: ٢٤٤).

[٧]- دەربارەی بەندەكانی ئەو رێككەوتننامانەو هەروەها هۆكارەكانی جێبەجێ نەكردن و پشتگوێخستنی لەلایەن زلهێزەكانەوە. (بڕوانە تۆفیق، ٢٠١٢: ١١٢؛ الصلابی، ٢٠٠٧: ٥٤٥-٥٥٠).